

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU

Istraživanje odnosa prostornog i društvenog u sociologiji
MAGISTARSKI RAD

Mentorica: doc. dr. Jelena Gaković

Kandidat: Izudin Karić

Br. indeksa: 2838/2017

Sarajevo, oktobar, 2020. godine

SADRŽAJ

SADRŽAJ	1
ABSTRACT.....	3
1.0. UVOD	4
1.1. Predmet rada, cilj, hipoteza i metodologija.....	5
1.2. Struktura rada.....	6
2.0. PROSTOR , DRUŠTVO I URBANIZACIJA	7
2.1. Teorije urbanizma	14
2.2. Urbana ekologija.....	15
2.3. Urbanizam kao način života.....	17
2.4. Pravo na grad	19
2.5. Urbano pitanje i Socijalna pravda i grad.....	23
2.6. Rekonstruisanje prostora.....	25
2.7. Urbanizam i društveni pokreti.....	26
2.8. Umreženo društvo i prostori tokova.....	28
2.9. Urbano društvo i prostori mjesta.....	30
2.10. Novi industrijski prostor	33
3.0. GLOBALIZACIJA I PROMJENE	36
3.1. Globalni grad	38
3.2. Mjesta i nemjesta	40
3.3. Manifestacija nemjesta.....	41
4.0. PROSTORNE I DRUŠTVENE PROMJENE.....	43
4.1. Gentrifikacija	43
4.2. Rezidencijalna segregacija.....	45
4.3. Društvena proizvodnja prostora	49
4.4. Javni prostori.....	50
4.5. Vrijeme	53
4.6. Urbano vrijeme	55
4.7. Sažimanje vremena i prostora.....	57
5.0. ŽIVOT U GRADU I PROBLEMI	59
5.1. Zajednički život u gradu	59
5.2. Beskućništvo	60
5.3. Patološke pojave u urbanom području	62

5.4. Prostorni preduslovi devijantnog ponašanja	64
6.0. ZAKLJUČAK	66
LITERATURA	69

ABSTRACT

Ovaj rad se bavi istraživanjem odnosa prostornog i društvenog u sociologiji. Prikazane su implikacije odnosa čovjeka tj. društva i prostora u savremenom dobu. Uporište za istraživanje odnosa prostornog i društvenog jeste urbanizam i globalizacija budući da su ta dva procesa trajno i u najznačajnijoj mjeri preoblikovala prostor i društvo kao i odnos među njima što je detaljno objašnjeno prilikom analize i opisa građe koja je korištena za izradu rada.

Postavlja se hipoteza da su savremeni urbanizacijski i globalizacijski procesi prouzrokovali promjene u prostoru i društvu te da su stvoreni novi prostorni i društveni obrasci. U radu se potvrđuje i uzročno-posljedična veza između procesa urbanizacije i globalizacije i odnosa prostornog i društvenog.

U radu se razmatra globalna perspektiva odnosa prostornog i društvenog pri analizi procesa globalizacije i koncepta globalnog grada ali, između ostalog, i lokalna perspektiva pri analizi mjesta i nemjesta.

Radom se nastoji što je moguće obuhvatnije objasniti veza prostora i društva. Također se nastoji staviti naglasak na savremenost i procese i pojave koji su krucijalni po taj odnos. U radu se djelimično naglašavaju posljedice i određene patološke pojave u odnosu prostornog i društvenog.

Ključne riječi: prostor, društvo, urbanizacija, globalizacija, grad, kapitalizam, tehnologija

1.0. UVOD

Prostor predstavlja svojevrsan odraz društvenosti. Može se reći i da je prostor proizvod ljudskog djelovanja i da on svjedoči o tom djelovanju. To je posebno izraženo u današnje moderno doba. Kao nikada prije u historiji društvo je posljednjih decenija tako snažnim silama preoblikovalo prostor i uticalo na prostor i na odnos sa prostorom. U najvećoj mjeri misli se na tehnologiju kao jednu od najmoćnijih sila.

Problem koji se postavlja u radu jesu promjene i fenomeni u odnosu prostornog i društvenog, a koje su posljedica savremenih urbanizacijskih i globalizacijskih procesa. Da bi se što bolje shvatila priroda tih promjena i fenomena opisani su kako savremeni procesi tako i elementi tih procesa, dakle urbanizacija, globalizacija, prostor i društvo. Promjene o kojima se u radu govori su bile predmet interesovanja sociologije, autora i autorica koji su se bavili tim pojavama i procesima, a samim tim i predmet interesovanja ovog rada. Neophodno je objasniti novonastale fenomene kojima se bavi sociologija. Mnogi od tih fenomena su prouzrokovani djelovanjem više faktora kao što su, između ostalog, ekonomija i tehnologija. Preobražaj koji prostor doživljava je danas globalnog karaktera. U ovom radu često će se koristiti termin grad. Grad, pod kojim se misli na moderno urbano područje, ima također globalni karakter.

Urbanizacija i globalizacija su dovele do promjene sistema vrijednosti. Sistemi vrijednosti koji su bili zastupljeni u npr. industrijsko doba su zamijenjeni sasvim novim sistemima koji su uticali na kvalitetu života društva. Ponekada ti sistemi vrijednosti, što će se vidjeti u radu, su dio devijacija u odnosu društvenog i prostornog što se najbolje prati preko problema urbane patologije kojima je posvećeno poglavlje rada.

1.1. Predmet rada, cilj, hipoteza i metodologija

Predmet rada je izučavanje savremenih procesa urbanizacije i globalizacije u kontekstu prostora te izučavanje posljedica koje ti procesi imaju po društvo i prostor. Mijenjanjem prostora i proizvodnjom novih oblika prostora savremeni procesi urbanizacije i globalizacije su uzrokovali i promjene u društvu te promjene u odnosu prostora i društva.

Cilj rada

Cilj rada jeste da se analizom građe iz oblasti urbane sociologije elaboriraju konsekvence savremenih procesa urbanizacije i globalizacije u odnosu prostornog i društvenog. U radu se ističu ekonomska komponenta i tehnologija koje su u velikoj mjeri prožete prostor, a koje imaju implikacije i na društvo i na društvene procese. Cilj rada jeste i elaborirati sve ostale popratne sociološke komponente procesa i pojava u odnosu prostor-društvo.

Hipoteza

U radu se postavlja hipoteza da su savremeni urbanizacijski i globalizacijski procesi prouzrokovali promjene u prostoru i društvu te da su time stvoreni novi prostorni i društveni obrasci. Pod tim se misli na, između ostalog, nastajanje globalnih gradova, pojava i procesa u globalnim gradovima, kao i određenim procesima u društvu kao što su npr. gentifikacija koja dovodi do političkih sukoba, isticanja razlika u rasi, klasi i kulturi ili rezidencijalna segregacija kao jedna druga pojava u domenu koje se opisuju duboke društvene podjele ali i druge pojave koje su objašnjene u radu. Potvrđuje se, a na osnovu analizirane građe, i snažan uticaj kapitalizma na vezu između prostora i društva.

Metodologija

Metodološki, riječ je o analizi u području urbane sociologije. Za pisanje ovog rada je korištena literatura koja obuhvata znanstvena i stručna djela te stručne članke. Rad se bazira na analizi djela koja su napisali autori čikaške škole, Manuel Castells, Saskia Sassen, Henri Lefebvre, Ognjen Čaldarović i dr..

1.2. Struktura rada

Završni rad se sastoji od šest poglavlja. Prvo poglavlje sadrži uvodni dio. Nakon toga je objašnjen predmet rada, cilj rada, hipoteza i metodologija te sama struktura rada.

U drugom poglavlju se razmatraju pojmovi prostora, društva i urbanizacije te njihov odnos kroz historiju i njihovo definiranje. Istaknute su i posljedice koje društvo ima po prostor u odnosu prostor-društvo. Nakon toga se razmatra proces urbanizacije i implikacije urbanizacije na prostor i društvo. Urbanizacija je objašnjena kao proces u kojem su se desile mnoge značajne promjene. U ovom poglavlju se obrađuje i sam početak promišljanja o gradu i procesima u gradu tj. radovi autora čikaške škole. Definiše se i urbanizam kao način života o kojem je pisao Louis Wirth. Izvršena je analiza fenomena rekonstruisanja prostora, društvenih pokreta i urbanizma kao i drugih socioloških komponenata. Ovdje se pojavljuje i jedan novi prostor, a koji se naziva novi industrijski prostor o kojem je pisao Manuel Castells u svom djelu *Uspon umreženog društva* (2000). Novi industrijski prostor je u prisnoj vezi sa savremenim tehnologijama.

Treće poglavlje je poglavlje o globalizaciji kao drugom veoma značajnom procesu za odnos prostornog i društvenog. Razmatran je i pojam globalnog grada koji je osmislila Saskia Sassen. U nastavku ovog poglavlja se objašnjavaju pojmovi mjesta i nemjesta te njihov odnos sa društvom. Ujedno se razmatra manifestacija nemjesta.

U četvrtom poglavlju se objašnjavaju prostorne i društvene promjene. Polazište je gentrifikacija kao proces promjene prostora što za posljedicu ima migraciju stanovništva. Gentrifikacija je pojam koji je osmislila britansko-njemačka sociologinja Ruth Glass. Radi se o procesu mijenjanja određenog dijela grada kojeg prate i društvene promjene. Nadalje se analizira rezidencijalna segregacija i određeni tipovi rezidencijalne segregacije. Unutar ovog poglavlja je razmatrana i društvena proizvodnja prostora o kojoj je pisao Henri Lefebvre u djelu „*The Production of Space*“ (1991) pri čemu se objašnjava šta čini društveni prostor i koje su karakteristike društvenog prostora. U nastavku se obrađuje koncept javnih prostora kao i sociološke karakteristike javnih prostora. Opisan je i koncept objektivnog vremena i istaknuta je razlika između objektivnog te socijalnog vremena. Osim rada Davida H. razmatra se i koncept ubrzanja vremena i brzine kojim se bavio Thomas Hilan u svom djelu *Tiranija trenutka* kao i pojam urbanog vremena. U četvrtom poglavlju se razmatra i fenomen sažimanja prostora i

vremena. Ovim fenomenom kojim su se bavili također i autori David Harvey, Ronald Robertson, Doreen Massey kao i Anthony Giddens.

Peto poglavlje je poglavlje o problemima života u gradu, zajedničkog življenja u gradu, života bez doma, patološkim pojavama u gradu te nekim prostornim preduslovima devijantnog ponašanja.

Posljednje poglavlje je poglavlje o kojem se iznosi vlastiti zaključak o svemu navedenom u ovom radu.

2.0. PROSTOR , DRUŠTVO I URBANIZACIJA

Prostor je pojam koji je oduvijek u korelaciji sa pojmom čovjek odnosno pojmom društvo. Društvom se naziva populacija koja ima svoje sisteme kulturnih simbola i koja je organizovana na određenoj teritoriji posredstvom političkih institucija. Društvene strukture mogu da budu jednostavne i male. Ipak, ovdje će da se spominju veća društva u urbanom okruženju koja potiskuju manja društva što dovodi do toga da društvene strukture obuhvataju sve veće populacije. U povijesti je postojalo nekoliko tipova društva. Među prvima su bili tzv. lovci i skupljači. Nisu bili vezani za isključivo jedan prostor već su često mijenjali lokaciju. Negdje oko prije 8.000 do 15.000 godina ljudi su počeli da trajno naseljavaju jedno mjesto. Taj tip društva se naziva hortikulturno društvo. Karakteristično za ovaj tip društva jeste da su ljudi živjeli na selu u malim grupama. Treći tip društva je agrarno društvo. Agrarno društvo je postajalo sve veće i veće, kompleksnije i bilo je fokusirano na osvajanje. Često je mijenjalo prostor. Također u ovom tipu društva bila je prisutna i velika nejednakost, urbanizacija i politička centralizacija. Zatim je došlo do formiranja industrijskog društva. U tom periodu su nastale skoro sve društvene tvorevine koje i danas poznajemo i koje i danas postoje kao što npr. fabrike, birokratija, urbani centri, transportne i komunikacione infrastrukture itd.. (Tarner, 2009, 135, 136)

Mi danas živimo u savremenom društvu. Današnji savremeni čovjek i odnosno savremeno društvo živi, radi i djeluje u prostoru. Šta je dakle prostor i kako objasniti taj pojam? Prostor je kategorija, a prije svega iskustvena kategorija koja ima svoja simbolička značenja i koju nije jednostavno definisati. Općenito razmišljajući pod prostorom se misli na materijalnu kategoriju, odnosno na svijet oko nas i sve ono što taj svijet sadrži i što omogućava svemu što je u tom

svijetu da tu obitava. Čovjek se zanima za prostor oko sebe, bilo da se radilo o lokalnom prostoru u kojem čovjek tj. društvo boravi ili dalje do samog Svemira. „Od prahistorije, ljudi su nastojali izgraditi nekakav pojmovni okvir za odgovore na pitanja o svijetu i njegovom odnosu sa njim.“ (Coles, 2001, 1).

Razvojem civilizacije, dakle, postavljala su se pitanja da li je Svemir beskonačan, da li je on oduvijek tu, kako je nastao, u kakvom je odnosu čovjek sa njim itd.. Nešto kasnije kozmologija kao naučna disciplina daje odgovore na mnoga od tih pitanja koja se odnose na prostor ali ujedno postavlja i neka nova. Fenomeni koje čovjek doživljava u prostoru, a koji utiču na njegov život, kao što su nebeska tijela, godišnja doba, promjene u prirodi kao što su izlazak i zalazak Sunca, Mjesec, zvijezde, izmjene godišnjih doba, i druge promjene u prirodi su, kako je navedeno, odavno izazivale promišljanje i znatiželju o tim fenomenima i mijenama koje se zbivaju u prostoru i vremenu. „Kozmologija je, ustvari, odrednica za prostor, prirodu i društvo kao jednu zajedničku cjelinu.“ (Fočo, 2000, 297)

Pitagorejci su raspravljali o broju kao magičnoj i tajnovitoj sili kojom je kasnije objašnjen prostor i vrijeme. Descartes je izvršio otkriće u oblasti analitičke geometrije, što je omogućilo da se spoznaja prostora može prevesti na jezik brojki. Kant je definisao prostor kao oblik našeg „vanjskog iskustva“, a vrijeme kao oblik našeg „unutarnjeg iskustva“. Giordano Bruno je uveo termin „beskonačnost“, kao primjer koji daje čovjeku mogućnost spoznaje prostora zemlje, njeno kretanje kao i druga nebeska tijela koja egzistiraju u prostoru, njihovu udaljenost i ovisnost u ukupnom kosmosu, za razliku od grčke klasične misli koja je pod tim podrazumjevala nešto neodređeno i neizmjereno, koje nema ni granica ni oblika pa je, stoga, nedokučivo ljudskom umu. U stoičkoj filozofiji i kršćanskoj teologiji, čovjek je smatran svrhom svemira. Čovjek je stavljen u beskonačan prostor, u kojem je njegovo biće nalik na sitnu tačku koja se gubi. Okružen je nijemim Svemirom, kako kaže Cassirer, svijetom u kojem njegovi religijski osjećaji i njegove najdublje moralne potrebe ne nalaze odjeka.“ (Fočo, 2000, 297,298) To zanimanje za prostor nešto poslije je bilo prožeto mnogim naučnim disciplinama i mnoge od nauka, što prirodnih, što društvenih su se zanimale za svijet u prostornom smislu. To je slučaj i sa naukama danas. Međutim unatoč jako arhaičnom zanimanju za pojam prostora nije jednostavno definisati ga i dati mu odrednice. Njegove odrednice, odnosno dimenzije se i dan danas uvećavaju, istražuju i ispituju. Još uvijek se postavljaju hipoteze o prostoru, još uvijek je prostor neistražen. Dakle, jedna precizna definicija prostora, osim one koju nudi fizika kao prirodna nauka, ne

postoji. On se svakako može matematički, vizuelno, geometrijski, zvučno, kozmički kao i zakonima fizike prodobnije shvatati. Ono što je cilj ovoga rada jeste da se prostor shvati kao društvena kategorija i da se prostor posmatra u odnosu na njegov značaj za čovjeka i društvo. Kako je navedeno taj značaj je od početka krucijalan. Zašto? Zato što „...prostor oduvijek nosi jako važno značenje za čovjeka...“ (Fočo, 2000, 296)

Bez prostora nemoguće je živjeti i postojati. Isti slučaj je i sa vremenom, ali tom kategorijom ću se dosta manje baviti u ovom radu. Valja napomenuti ipak da su i prostor i vrijeme neodvojive kategorije.

Kako bismo shvatili odnos prostornog i društvenog moralo bi se konstatovati da je čovjek ipak taj faktor koji ključno djeluje na prostor. To nije oduvijek bilo tako. Nekada se smatralo da je prostor taj koji određuje društvo i da je prostor determinirajući faktor. Morao bih na početku da istaknem da su prostor i društvo u složenoj vezi. Veza prostora i društva je neizbježan pojam kada se nastoji govoriti samo o društvu ili kada se nastoji govoriti samo o prostoru pa će stoga uvijek promišljanje o jednom povući sa sobom promišljanje o drugom, ponajviše zbog uzročno - posljedničnog odnosa koji imaju između sebe. Svakako pokazaće se da je društvo nerijetko pogubno po prostor do te mjere da se dovodi u pitanje njegova sopstvena egzistencija i uopće egzistencija svega bliskog čovjeku, pa i prostora u kojem se čovjek odnosno društvo nalazi. Tako osim što društvo živi, radi i obitava u prostoru, društvo ga i osvaja, (zlo)upotrebljava i uništava. U moderno doba govorimo o permanentnom nestajanju upotrebom destruktivnih sila kao što je nuklearno naoružanje. Prostor, s druge strane, može da bude poguban i po čovjeka.

Često je svjesno zanemarena činjenica da društvo zavisi od svijeta oko sebe, dakle prostora ali i onoga što se tu nalazi. U današnje vrijeme se više ne može reći da je odnos između društva i prostora u ravnoteži. Nekada tako jeste bilo, ali već sada više ne, ponajviše zbog pretjerane eksploatacije i destrukcije prostora u ekološkom i urbanom smislu uprkos tome što čovjek ovisi od vanjskoga svijeta, tj. od svoje okoline. Opstanak čovjeka i odnos čovjeka prema prostoru je danas centralno pitanje kojem nije trebalo toliko dugo da postane važno, a počelo je bivati važnim od modernog industrijskog društva i urbanizacije. Bez razumijevanja urbanizacije ne može se shvatiti ni odnos prostora i čovjeka kao ni promjene. Urbanizacija i globalizacija, što će se u nastavku ovog rada moći uočiti, su značajno promijenili i prostor kao i ono što se dešava u prostoru, dakle njegove sociološke komponente, doveli su do stvaranja novih kategorija, novih fenomena i pojava, kao što je npr. industrijski prostor.

Urbanizacija je do te mjere dovela do promjena u prostoru da će ona činiti osnovu za promišljanje ovog rada.

Sažimanje tako obimnog procesa i njegovo definisanje nije jednostavan posao. Može se početi odatle da je urbanizacija, prije svega, proces brzog porasta stanovništva u gradu. Do 20. stoljeća većina ljudi je živela u malim zajednicama u seoskim oblastima. Iz tog razloga su tadašnja istraživanja o odnosu prostornog i društvenog bila ona o društvu sa sela. Takvom vrstom istraživanja se bavio i francuski sociolog Henri Lefebvre. Od kraja 20. i početkom 21. stoljeća većina stanovništva živi u gradu i prigradskim naseljima. (Tarnier, 2009, 251)

Treba napomenuti već ovdje da će ovaj rad se primarno baviti analizom grada i gradske sredine. Razlog tome je taj što stanovništvo koje živi u izolovanim ruralnim područjima, ekonomski, politički i kulturno vezano je za šire društvo, bez obzira koliko se njihov način ponašanja i uslovi života razlikuju od onih koji žive u gradu. Osim toga najznačajniji društveni procesi kojima se bavi sociologija se odvijaju u urbanom području i grada koja je analizirana prilikom pisanja ovog rada je grada urbane sociologije. U današnje doba većina stanovništva živi u urbanoj sredini tj. u gradovima, a veoma mali procenat stanovništva živi i radi na selu. Za ovaj rad je grad bitan i u smislu njegovog uticaja na odnose ljudi koji žive na malom prostoru, a u velikom broju. U gradu se živi ali zanima nas i kako se živi. Zanima nas i kultura, tradicija i obrasci ponašanja. Na primjeru grada uočava se heterogenost gradskih sredina, arhitektura te prilagođavanje potrebama društva ali i prilagođavanje dobiti. Gradovi se međusobno razlikuju kao što se razlikuje i način života u gradovima. Te razlike se očituju i demografski ali i ekonomski. Zbog toga nije moguće govoriti o homogenosti problema u gradu. Kako gradovi nisu homogeni nije ni stanovništvo koje živi u gradovima homogeno. Ono se razlikuje po nizu obilježja kao što su povijest, kultura, identitet i sl.. Zbog navedenih karaktersitika u prostornom smislu se analizira grad, a ne selo ili manje područje.

Danas se najčešće govori o urbanizaciji kao pojmu koji se odnosi na moderni svijet. Ipak, urbanizacija nije kategorija nastala razvojem i postankom modernog svijeta. Ona je dosta starija od savremenog svijeta. Unazad 5000 godina se može uvidjeti kako su postojale civilizacije u velikim gradovima koji su predstavljali mjesta nakupljanja društvenih obilježja i koji su ujedno bili opterećeni brojnim društvenim problemima zbog svoje veličine. Kada se opisuju i objašnjavaju pojave i fenomeni modernog svijeta onda se postavlja pitanje o civilizaciji koja je

ujedno i odgovor na to pitanje. Sociolozi često metodom posmatranja društva dolaze do odgovora na pitanja koja se postavljaju.

Potragom do ultimativne definicije urbanizacije dolazi se do dva iskaza. Prvi iskaz sadrži tvrdnju da urbanizacija predstavlja porast gradskog stanovništva i smanjenje ruralnog stanovništva, a drugi tvrdi da je urbanizacija proces širenja urbanog načina života. Definiranje urbanizacije sa jednog od najvažnijih i najuticajnijih aspekata, ekonomskog aspekta, je dosta opsežno. Vidjeti će se da je ekonomski aspekt naručito bitan kako za proces urbanizacije tako i za odnos prostornog i društvenog.

Urbanizacija je dovela do promjena u društvu i izgradila neke nove odnose, odnosno promjenila određene stare.

Naravno sama urbanizacija je imala svoj tok razvoja. Imala je, dakle, faze kroz koje je prolazila i kroz koje i dan danas prolazi. Proces urbanizacije je započeo i on još uvijek traje. U kontekstu faza urbanizacije prvu i najdužu fazu predstavlja faza razvoja urbanih naselja u kojima je dominantna poljoprivreda, ekonomski odnosi i drugi društveni odnosi. Druga faza urbanizacije je industrijska faza urbanizacije u kojoj je dominirao industrijski način proizvodnje, a koji proizvodi niz kvalitativno novih društvenih odnosa. Treću fazu karakteriše funkcionalno i populaciono zgušnjavanje na jednom prostoru, što prepoznajemo kao velike svjetske gradove. Tokom treće faze mnogi problemi urbanog društva dobivaju na intenzitetu i eskaliraju. (Pušić, 2015, 178)

Faza potpune urbanizacije, ima ekumensku dimenziju u kojoj se čitav prostor pretvara u ekumenapolis u kojem preovladava jedan poseban i složen odnos između prostornog i društvenog. To se može vidjeti na primjeru Istanbula, pri čemu se Istanbul iz jednog industrijskog grada mijenjao u finansijski centar, nastojeći time konkurisati drugim velikim svjetskim gradovima koji su prolazili kroz istu vrstu transformacije. To naravno nije prošlo bez posljedica po društvo koje je izgradilo industrijski grad, pa su tako stanovnici ostali bez mjesta, a jaz među ljudima se produbio.

Urbanizaciju možemo i da posmatramo i kao proces preraspodjele prostora i stanovništva na nacionalnom i međunarodnom ili regionalnom nivou. U tom procesu su izražene jasne razlike u intenzitetu i strukturnim karakteristikama u pojedinim regijama svijeta. Iz toga možemo da donesemo zaključak da je urbanizacija u ovome smislu regionalno diferencirana, iako ona ima globalni karakter.

Nešto proširenija definicija urbanizacije bi glasila da je ona proces koji podrazumijeva transformaciju gradova, a koja se odražava u promjeni broja i strukture stanovnika kao i u razvoju njihovih ekonomskih, društvenih i političkih funkcija. Osim toga ova promjena se odražava i u izgradnji i uređenju njihovog prostornog planiranja. Kako je neophodno dovesti proces urbanizacije u vezu sa odnosom prostornog i društvenog naglašava se i proučavanje procesa koji se ne odnose samo na prostornu promjenu tj. transformaciju, već i na proučavanje procesa kao što su socijalna diferencijacija i socijalna segregacija, različiti problemi okoline, posljedice koje se manifestuju u oblasti stambene izgradnje (Pušić, 2015, 179) kao što je npr. divlja gradnja ili nelegalna gradnja, koja će postati jedan od važnih problema pa i u Bosni i Hercegovini.

Uzevši u obzir da je urbanizacija kao pojava univerzalna i dinamična, ona nije ograničena ni na jednom vremenu, području ili kulturnoj zoni. Ono što može da varira od regije do regije jesu posebnosti koje se odnose na neko područje, te samim tim evidentno je da se urbanizacija npr. na jednom kontinentu razlikuju od urbanizacije na nekom drugom kontinentu. Ne mora se čak ni govoriti ni o tako velikim razlikama. Moguće su različitosti od države do države, što opet zavisi i od društvenih faktora.

Historičar i profesor Eric (E.) Lampard, je dao objašnjenje da u društvenim naukama postoje tri koncepta urbanizacije. Prvi koncept je demografski, drugi bihevioralni i posljednji je strukturni. Bihevioralni koncept na urbanizaciju gleda kao na prilagođavanje ličnog ponašanja, tj. proces urbanizacije poistovjećuje se s promjenama koje se dešavaju u pojedincu. Strukturni koncept obuhvata aktivnosti koje se odnose na cijelo stanovništvo. Za razliku od bihevioralnog koncepta u fokusu nije pojedinac i najčešće se koristi u društvenim naukama, posebno u ekonomiji. Demografski koncept je od sva tri koncepta najmanje složen. Njime se urbanizacija objašnjava kao proces koncentracije stanovništva, pri čemu se gradovi navode kao tačke te koncentracije. Urbanizacija može i da se posmatra u odnosu na industrijalizaciju. Ukoliko je posmatramo u tom kontekstu, kao što mnogi sociolozi ranije i jesu, onda urbanizacija u tom slučaju uzrokuje kvantitativne i kvalitativne društvene promjene. Dominantna je prva vrsta promjena kada se govori o ranoj fazi urbanizacije ili kada se govori o zemljama u razvoju. Nakon toga se mogu sagledati kvalitativne komponentne urbanizacije. Pod time se misli na transformaciju kvalitete života, tehnološki razvoj, kompleks ekoloških promjena ili kroz paradigmu održivog razvoja, tj. granica mogućnosti da prostor i društvo mogu održati intenzitet promjena bez posljedica.

Iz sociološke perspektive urbanizacija se može tumačiti dio složeni dio modela društvenog razvoja ili sasvim moguće i kao sam model. Urbanizacija dovodi također i do toga da se postepeno uspostavlja tehnokratija. Ona ima i dominantnu funkciju u klasnom profiliranju društva. Urbanizacija se navodi i kao jedan od najbitnijih elemenata ustava postindustrijskog društva. (Pušić, 2015, 184)

To je naročito izraženo u gradu i to je zapravo još jedan od argumenata zašto se u ovom radu uglavnom govori o odnosu prostornog i društvenog u urbanom gradskom području. Možemo da posmatramo taj odnos u kontekstu termina životni stil. Naime bitan aspekt života u gradu jeste kvaliteta života u urbanoj sredini koju je neophodno posmatrati kroz manifestacije životnog stila. Pri tome se uočava jedna vrsta promjene koja se odnosi na tradicionalne obrasce urbanog stila života. Tradicionalni obrasci doživljavaju također transformaciju. Ne samo da dolazi do transformacije već se pojavljuju i novi obrasci. Ovo su direktne posljedice urbanizacije.

O posljedicama urbanizacije po odnos prostornog i društvenog može se napisati dosta toga i one se mogu grupisati u mnogo kategorija. Na početku ovog rada je naglašena jedna od posljedica, a radi se o ekološkoj grupi posljedica. Pored ekoloških postoje i također već spomenute i veoma bitne ekonomske kao i sociološke konsekvence. Interesantan je pogled pojedinih modernih socijalnih teoretičara kao što je Anthony Giddens. On je naime opisao moderni svijet u kojem živimo kao Moloha. Moloh je metafora za modernost koja se predstavlja kao „...snažna sila koja ruši sve pred sobom...“ (Ricer, 2009, 205) On upozorava da se lako može izgubiti kontrola nad Molohom i da se mogu dovesti u opasnost životi mnogi ljudi. Kako je Moloh poprilično apstraktan pojam postavlja se pitanje šta je zapravo Gidens želio da predstavi Molohom? Za Gidensa on je otjelotvorenje rizika i opasnosti po društvo, a koje je samo društvo proizvelo. Moloh je i nuklearna tehnologija ili genetski inženjering. Moloh je povezan sa prostorom i vremenom. Ljudska sposobnost da kontroliše Moloha je usložnjena s obzirom da su komponente Moloha udaljene od nas u prostoru i vremenu. Taj fenomen Gidens naziva distancijacija. U premodernom društvu one su fizički blizu, a sada se nalaze svuda po svijetu. Više se ne mora biti blizu nečega da bi se imao uticaj. (Ricer, 2009, 206) Tim fenomenom se bave i drugi autori. Razvoj tehnologije je premostio distance i učinio da budemo svuda prisutni i u svako vrijeme te da se naš uticaj širi Zemljom. Neki od primjera globalnih katastrofa u povijesti čovječanstva kao što je nuklearna katastrofa u Černobilju ukazuju na to. Nuklearna katastrofa je imala uticaj na

živote mnogih ljudi koji su hiljadama kilometara živjeli daleko od mjesta nesreće. (Ricer, 2009, 206) Ono što smo uradili u prošlosti ima posljedice na prostor i na vrijeme koje tek dolazi.

2.1. Teorije urbanizma

Nakon što je predstavljen urbanizam, u nastavku ću se posvetiti izlaganju teorija urbanizma. Na prvom mjestu to se odnosi na analizu rada autora Čikaške škole i to urbane ekologije te urbanizma kao načina života. Čikaška škola i urbana ekologija predstavljaju rane studije života u gradu. Tada se Čikago u Sjedinjenim Američkim Državama intenzivno razvijao i za sociologe tog vremena je predstavljao naročito interesantan sociološki fenomen. U današnje vrijeme su razvijene škole i pravci u sociologiji koji se bave istraživanjem u oblasti ekologije i mogućnostima čovjekovoga opstanka u industrijskoj eri, štetnostima tehnologije i njihovim uticajem na prirodu.

No vratimo se za sada na Čikašku školu. U početku su se sociolozi odlučili na proučavanje zemljišta. To su učinili zajedno sa svojim studentima. Model iskorištavanja zemljišta su napravili sociolozi Robert Ezra Park, Ernest Watson Burgess i Roderick Duncan McKenzie. Taj model je bio u obliku koncentričnih zona oko centralne poslovne zone. Nešto kasnije zbog nedostataka prvog modela spomenuti sociolozi su predstavili i drugi model. Ova dva modela su predstavljali preteču ekološke teorije. Prema ovim modelima zemljište je bilo prostor resursa koji podstiče konkurentnost između različitih segmenata društva, poslova, etničkih zajednica, industrija i države. Ova dva modela zemljišta su također bitna jer se na njihovim elementima zasnivaju i noviji modeli. Kod novijih modela akcenat je na interesu i moći populacije.

„Danas je struktura jedne gradske zajednice izraz složene igre između poslovnih interesa, vladinih ciljeva, pritiska okoline i lokalne policije, kao i širih interesa građana za policiju, saobraćaj, parkove, smanjenje zagađenja i zdravstvene usluge. Igra će se odvijati na različite načine u različitim zajednicama, te se stoga može reći da rani modeli Čikaške škole predstavljaju samo ograničen pogled na društveni pejzaž. U stvarnoj praksi, dinamika gradova je mnogo nepostojanija i složenija nego što je to prikazano u radovima Čikaške škole.“ (Tarner, 2009, 256)
„Čikaška škola urbane sociologije gotovo sve probleme društvenog života promatra isključivo kao urbane te ih veže ih uz prostor.“ (Popovski, 1983, 103)

2.2. Urbana ekologija

U djelu *Understanding Urban Ecosystems: A New Frontier for Science and Education*, koje su napisali Alan R. Berkowitz, Charles H. Nilon i Karen S. Hollweg, istaknuta je važnost razumijevanja ekosistema da bi se zapravo shvatili gradovi. Zašto je ekologija ili ekosistem bitna stavka poglavlja o urbanizmu? Počnimo od toga da je ekologija termin koji se odnosi na proučavanje prilagođavanja biljnih i životinjskih organizama spoljašnjoj sredini. U prirodi organizmi teže sistematskom raspoređivanju na prostoru. To se čini kako bi se postigla ravnoteža između različitih vrsta. Predstavnici Čikaške škole su vjerovali da se lokacija naselja i raspored kvartova u njima može shvatiti na sličan način kako se to shvata u ekosistemu. To je važno i za razumijevanje odnosa prostornog i društvenog. Ono što je sigurno jeste da se razvoj gradova, procesi i promjene u gradovima ne odvijaju nasumično. To je evidentno svuda. Razvoj, procesi i promjene se odvijaju u zavisnosti od prednosti ili ipak nedostataka u okruženju. Tako analizirajući ekološki pristup se uočava da velika urbana područja u modernim društvima su nastojala da se razviju uz obale rijeka, u ravninama, ili kod trgovačkih puteva ili željezničkih pruga. Prostoru koji nije slučajno izabran. Robert E. Park, jedan od autora, je smatrao da grad postaje svojevrsan mehanizam za sortiranje, koji iz populacije bira one pojedince koji su najpogodniji da žive u određenom kraju ili u određenoj sredini. Autor govori o selekciji. Prostorno raspoređivanje gradova se odvija kroz tri vrste procesa. To su: konkurencija, invazija i smjenjivanje. (Giddens, 2001, 586)

Nije teško zaključiti da se ista vrsta procesa odvija i u ekosistemima. Naveden je primjer koji se odnosi na ekosistem nekog jezera. Zašto jezera? Ukoliko se posmatra ekologija nekog jezera u prirodnoj sredini, može da se uoči konkurencija između različitih vrsta živih bića koja žive u tom jezeru i to djeluje na takav način da dovodi do prilično stabilnog rasporeda među tim živim bićima. Ovaj sklad narušava se ako dođe do invazije nove vrste, koja nastoji da taj isti prostor bude i njeno novo stanište. Njen dom. Neki od organizama koji su živjeli u velikom broju u centralnom dijelu jezera, mogu da budu potisnuti i osuđeni na nesiguran opstanak. Uljezi su tako postali njihovi nasljednici u centralnim dijelovima jezera. Ova komparacija sa odnosom prostora i onih koji žive na ili u tom prostoru je bitna budući da se isto dešava i u samom gradu. Obrasci lociranja, kretanja i preseljenja u gradovima imaju sličan oblik.

Autori predstavljaju grad kao kartu. (Giddens, 2001, 586) Ta karta se sastoji od znatnog broja dijelova sa veoma izraženim različitim društvenim posebnostima. U ranim fazama razvoja modernih gradova, različite grane industrije su se koncentrisale oko područja saobraćajnica i oko područja koja su imala potrebne sirovine. Ni to naravno nije bilo slučajno. Stanovništvo se polako skupljalo oko ovih mjesta te su sa porastom broja stanovnika navedena mjesta postajala sve sadržajna. Prednosti života na takvim mjestima postajale su sve atraktivnije, a to je dovodilo do konkurencije među ljudima koji su htjeli da žive baš tu. Najčešće se spominje ekonomska kategorija cijene zemljišta i nekretnina u današnjim savremenim gradovima. Cijene zemljišta i nekretnina rastu i općenito su jako visoke pa je time mnogim porodicama postajalo sve teže i teže da žive u centralnim dijelovima grada, osim ako to nisu prenatrpane zgrade ili oronule kuće, za koje je stanarina još uvek mala. Centralni prostor je namijenjen za poslovne zgrade i rasonodu te za veoma bogato stanovništvo koje sebi može priuštiti nekretnine u jezgri grada. Sve ovo prati izgradnja saobraćajne infrastrukture koja skraćuje vrijeme potrebno da bi se stiglo na posao, unatoč što se područja između njih razvijaju mnogo sporije. Gradovi se formiraju po sistemu koncentričnih krugova, a koji se dijele na segmente. Pogledajmo shemu jednog takvog koncentričnog kruga. Centar takvog sistema čini gradsko jezgro kojeg karakteriše spoj poslovnih zgrada u kojima su smještene velike i moćne firme s jedne strane, a s druge strane tu su privatne kuće. Van tog područja nalaze se ranije osnovani dijelovi grada, u kojima žive osobe koje imaju proizvodna zanimanja. Nešto dalje od tog područja nalaze se predgrađa u kojima, uglavnom, žive ljudi sa visokim primanjima. (Giddens, 2001, 586) Naravno u zavisnosti od područja do područja moguća su odstupanja od ovog modela. Nije teško zaključiti da je vidljiva društvena stratifikacija. U tim gradskim obručima odvijaju se procesi sukcesije i invazije. Kako kuće u centralnim dijelovima grada ili blizu njih sve više propadaju, tako etničke manjinske grupe počinju da se u njih useljavaju. Sa njihovim dolaskom veliki broj prijeđašnjih stanovnika počinje da odlazi tako što se seli u druge dijelove grada dalje od centra ili u predgrađa.

Unatoč tome što je jedno vrijeme pristup urbane ekologije pao u drugi plan kasnije je obnovljen i razrađen u radovima jednog broja autora, a time se bavio naročito Amos Hawley. On je bio glavni teoretičar ljudske ekologije. Njegovi prethodnici su se usredsredili na konkurenciju koja nastaje zbog oskudnih resursa, a Hawley je naglašavao međuzavisnost različitih gradskih područja. Specijalizacija grupa i profesionalnih uloga je glavni način na koji se ljudska bića

prilagođavaju svojoj okolini. Grupe od kojih mnogi drugi zavise imati će dominantnu ulogu, a koja se najčešće ogleda u centralnom prostornom položaju koji imaju, baš kao u ekosistemu jezera. Tako, npr., poslovne grupe kao što su banke ili osiguravajuća društva, bave se pružanjem bitnih usluga ostalim grupama u društvu, pa se zbog toga obično smještene u centralnim gradskim područjima. Zone koje se razvijaju u urbanim područjima, ističe Hawley, nastaju ne samo na osnovu odnosa prostora već i odnosa vremena. (Giddens, 2007, 586, 587) Mnoga empirijska istraživanja su bila inspirisana ekološkim pristupom. On dakle nije bio samo teorijsko stajalište. Velike studije o gradovima razvile su se pod uticajem ovog stanovišta tj. zbog interesovanja za procese invazije i sukcesije koji su već spomenuti. Međutim, ovom pristupu mogu se uputiti i određene kritike jer nedovoljno naglašava važnost svjesnog planiranja grada i stoga što organizaciju i razvoj grada posmatra kao „prirodan“ proces. Modeli prostorne organizacije koje su razvili Robert Ezra Park, Ernest Watson Burgess i Roderick Duncan McKenzie kao i njihovi saradnici, zasnovani su na američkim iskustvima i ne mogu se primjeniti na sve gradove u Sjedinjenim Državama, a tek ne na one u zemljama u razvoju, Europi ili Aziji.

2.3. Urbanizam kao način života

Teorija o urbanizmu kao načinu života koju je sociolog Louis Wirth iznio se odnosi primarno na urbanizam kao formu društvenog postojanja. Wirth je konstatovao: „...da stepen do kojeg se može reći da je savremeni svijet ”urban“, ne može se potpuno ili precizno izmjeriti na osnovu ukupnog broja stanovnika koje živi u gradovima. Uticaji koje gradovi odnosno prostor u gradovima imaju na društveni život čovjeka veći su od onoga na šta procenat stanovništva u gradovima upućuje budući da grad nije samo mjesto stanovanja i rada čovjeka, već i pokretački centar ekonomskog, političkog i kulturnog života...“ (Giddens, 2007, 587)

Kako je to Louis Wirth opisao, u gradu se susreće veliki broj ljudi koji živi na malom prostoru. Odnos između tih ljudi je takav da uglavnom se međusobno ne poznaju. Situacija u selima ili nekim manjim mjestima je drugačija. Tamo su odnosi među ljudima prisniji, a poznanstva neosporna.

Treba napisati nešto o specifičnosti odnosa među ljudima u urbanom gradskom području. Ne samo da su kontakti među ljudima momentalni nego su i letimični i više se mogu predstaviti kao

mediji za ostvarenje određenih ciljeva, nego li što se mogu predstaviti kao sadržajni ljudski odnosi.

Interakcije sa ljudima koji rade npr. u trgovinama, bankama, saobraćaju itd. imaju neku drugu svrhu. S obzirom da su oni koji žive u urbanim sredinama uglavnom veoma mobilni, među njima se uspostavljaju poprilično slabe, sadržajne i trajne veze. Svakodnevno se odvijaju radnje i situacije u kojima ljudi učestvuju. Tempo života i svega što život nosi sa sobom je mnogo brži nego na selu ili u manjim mjestima. Konkurencija ima primat u odnosu na saradnju. Wirth ističe da gustina društvenog života u gradovima vodi do toga da se formiraju dijelovi grada koji imaju specifične karakteristike, od kojih se neke mogu porediti sa manjim zajednicama ali to nije pravilo. (Giddens, 2007, 588) Npr. u oblastima grada koja nastanjuju imigranti, postoje tradicionalni oblici veza između porodica i mnogi među njima se lično poznaju.

Ideje koje je Wirth predstavio naišle na veliko interesovanje. Nesporna je činjenica da su svakodnevni kontakti ljudi u savremenim gradovima pretežno sve bezličniji ili formalniji. To također važi i za savremeni društveni život uopće.

Whirtova teorija je značajna jer ističe da fenomen urbanizma ne predstavlja samo dio društva, već izražava prirodu šireg društvenog sistema te svakako utiče na nju. Aspekti urbanog načina života karakteristični su za društveni život u modernim društvima kao cjelinama, a ne samo aktivnošću onih koji žive u velikim gradovima. Oni koji žive u gradovima formiraju grupe u kojima saraduju sa onima koji imaju slično porijeklo i interesovanja te tako mogu da se povezuju različite vjerske, etničke, političke i druge subkulturne grupacije. Ljudi koji formiraju etničke zajednice u gradovima možda se uopće ne bi poznavali u svojoj matičnoj državi. Kada stignu u novu državu, oni gravitiraju područjima u kojima žive oni sa sličnom jezičkom i kulturnom pozadinom i na taj način se formiraju nove subkulture.

Ipak, Wirthova teorija ima i određenih ograničenja, jer se i ona, kao i ekološko gledište, sa kojim ima dosta sličnosti, pretežno zasniva na posmatranju američkih gradova, a uopšteno primenjuje na sve gradove u bilo kom dijelu svijeta. (Giddens, 2007, 588) Urbanizam nije isti u svim vremenima i na svim prostorima. Na primjer, kao što je već naglašeno, antički gradovi, po mnogim svojim karakteristikama, bili su sasvim drugačiji od onih u modernim društvima, a ipak život većine ljudi tog vremena, nije bio različit od onog u seoskim zajednicama. Kako ljudi imaju nešto manje prilika za pravo upoznavanje oni stupaju u kontakt i susreću se jedni sa drugima na nemjestima kao što su stanice, restorani, na poslu itd.. Istina je da neki ljudi u

urbanom prostoru teško ili nikako ne stupaju u kontakt sa drugim ljudima ili se taj odnos svodi na isključivo formalni. To se pripisuje karakteru osobe kojoj nedostaje društvenost. Mnoge razlike koje postoje među ljudima koji su jedni drugima nepoznati čine i da ljudi zbog različitih stilova života i životnih interesa postaju bliski. Jednom formirana poznanstva se sve više uvećavaju. Prostor u gradu dakle nudi i prednosti koje mogu da prevagnu nad ograničenjima.

2.4. Pravo na grad

Pravo na grad je koncept koji je razvio francuski filozof i sociolog Henri Lefebvre. Nešto poslije tim konceptom su se bavili i ostali teoretičari i sociolozi kao što je Manuel Castells, Edward Soka, Susan Fainstein, Saskia Sassen, David Harvey i dr.. Ovi autori i autorice su značajni budući da se oni predstavili sopstvene pojmove i teorije koje su usko povezane sa pravom na grad. Osim stranih autora i autorica ovim pitanjem su se bavili neki domaći autori kao što su npr. Ognjen Čaldarović u knjizi „Urbana sociologija: Socijalna teorija i urbano pitanje“ te Rudi Supek u djelu „Grad po mjeri čovjeka. S gledišta kulturne antropologije“ ali i drugi autori i autorice.

Da bi se objasnio pojam prava na grad moralo se kritički pristupiti analizi gradova i morale se postaviti prije svega teorijske postavke na kojima se zasniva koncept pravo na grad.

Postoji nekoliko teoretičara i mislioca koji su se bavili prostorom i koji su doveli do značajnih promjena i naposljetku do stvaranja urbane sociologije. Nekoliko je velikih mislioca i teoretičara zaslužno za promjenu paradigme sociološke imaginacije o prostoru što je za posljedicu imalo stvaranje nove urbane sociologije. Radovi autora koji će biti navedeni u nastavku su učinili da se promjene neka stara poimanja prostora prije svega poimanje o prostoru kao praznom mjestu. Dakle, teoretičari koji su važni za ovaj segment jesu Henry Lefebvre, Manuel Castells i David Harvey. Henri Lefebvre navodi da je teza da je prostor “kontejner” koji ima samo svrhu da čuva ono što je u njega pohranjeno zapravo ideologija koju neko promovise. (Lefebvre, 1992, 91)

Castells je kao i Lefebvre kritikovao stav da je prostor samo praznina koju društvo ispunjava. Tako shvatanje prostora ima implikacije da je prostor neutralan, odnosno nepolitičan. Takvo poimanje dovodi do zablude da se prostor kritički ne promišlja odnosno da ga se promišlja samo preko onoga što je vidljivo. Tako dolazi do izmicanja predmeta istraživanja i to Lefebvre naziva

„slijepošću“. (Lefebvre, 1992, 317). Ovakva ideologija je efikasna budući da se ne prikazuje kao ideologija već kao nauka. Lefebvre je insistirao na tome da se takva nauka o prostoru percipira kao politička i kapitalistička upotreba znanja. (Lefebvre, 1992, 8)

David Harvey je autor koji je imao isto mišljenje. On naime ponavlja tezu koju su ranije uspostavili Marx i Engels, a prema kojoj klasa koja vlada proizvodi ideje preko kojih ispunjava svoje interese. (Harvey, 2009, 147)

Pored sociologa postoje i drugi stručnjaci koji su također nositelji ideologije da je prostor prazan i da su oni ti koji popunjavaju tu prazninu i da su kreatori života u takvom prostoru. Lefebvre ipak misli da nije arhitektura ta koja određuje život već koncepcija života treba da omogući i oblikuje arhitekturu. (Lefebvre, 1974, 114-115) Nauka o prostoru razotkrivena je kao sistem ideja koji štiti i zagovara interese vladajuće klase, koja reducira društvenu stvarnost i sam stvarni život na koncepte koji nam zamagljuju pogled i sprečavaju nas da otkrijemo suštinu stvari.

I Harvey kao i Castells i Lefebvre su saglasni da je prostor političan i da je on društveni proizvod. Lefebvre je tu saglasnost iskazao: „(Društveni) prostor je (društveni) proizvod“. (Lefebvre, 1992, 26)

Manuel Castells opet daje svoju interpretaciju: „prostor je materijalni proizvod, konkretna ekspresija svakog historijskog trenutka u kojem se nalazi određeno društvo.“ (Castells, 1977, 115). Izražena je jedna vrsta zablude koja se veže za urbaniste i arhitekte. Ta zabluda se očituje u tome da oni smatraju da su oni zapravo kreatori prostora: „Izgleda da urbanisti ne znaju ili se prave da ne znaju da se oni sami nalaze u proizvodnim odnosima, da ispunjavaju njihove odredbe. Oni izvršavaju, dok smatraju da upravljaju prostorom. Podčinjavaju se jednoj društvenoj zapovijedi koja se ne odnosi na neki predmet niti na neki proizvod (robu) već na jedan globalni objekt, taj vrhovni proizvod, taj zadnji predmet razmjene: prostor.“ (Lefebvre, 1974, 173) Iz tog razloga može da se konstatuje da je prostor političan: „Prostor nije znanstveni objekt odvojen od ideologije ili politike; on je uvijek bio političan i strateški“ (Lefebvre, 2009, 170).

Postavlja se i pitanje može li se proizvodnja prostora gledati kao bilo koja druga proizvodnja? Lefebvre smatra da to nije moguće. Prostor kao prostor je specifičan ali je moguće povezati proces proizvodnje prostora i proces neke druge proizvodnje. (Lefebvre, 2009, 171)

Lefebvre smatra da nije moguće saznati pravu istinu o proizvodu jer je ta istina zaboravljena. Ona se briše kao što se brišu tragovi rada. Slična situacija se dešava i sa proizvodnjom prostora.

Od trenutka kada je prostor proizveden njegovo porijeklo biva sakriveno kao i proizvodne aktivnosti. Odatle dolazi do toga da se umjesto samog prostora proučava ono što je u prostoru. Prostor, unatoč tome što je proizvod, ne predstavlja samo stvar već zbir odnosa između stvari. (Lefebvre, 1992, 83) Prostor je društveni odnos i proizveden od društvenih odnosa, ali sudjeluje u proizvodnji društvenih odnosa. (Lefebvre, 2009, 186) To bi imalo značenje da prostor kao društveni proizvod učestvuje u reprodukciji cjelokupnih proizvodnih odnosa određenog društva. U tom smislu Lefebvre navodi da je kapitalizam dominantan u proizvodnji prostora pri čemu na taj način preživljava. (Lefebvre, 1974:175) Kapitalizam manipuliše proizvodnjom prostora na način koji mu je povoljan.

Lefebvre je postavio i pitanje da li se može iz nauka koje se bave prostorom kao što je sociologija, arhitektura, filozofija, urbanizam, ekonomija, geografija itd. izvesti jedna cjelovita nauka o prostoru? Činjenica je da je postojao problem pri ovome promišljanju budući da fragmentirane nauke unatoč metodologiji, ciljevima, teoriji, okvirima ne mogu obuhvatiti cijelo znanje o prostoru i cijelu istinu već samo dio te istine i dio tog znanja. Manuel Castells je također bio sličnog mišljenja: "Ne postoji teorija o prostoru koja nije integralni dio generalne društvene teorije. (Castells, 1977:115) Harvey se, s druge strane, bavio drugim pitanjima. To je očekivano budući da je David Harvey prije svega bio geograf i da je naučna disciplina koju je proučavao drugačije od naučne discipline gore spomenutih autora. Harvey je smatrao da se prirodne nauke trebaju učiniti više "društvenima". Kako se ne može govoriti o neutralnom prostoru i prostoru koji nije političan tako se ne može govoriti ni o takvoj nauci. Harvey dijeli društvenu teoriju na revolucionarnu, kontrarevolucionarnu i status quo teoriju. Na tragu toga Lefebvre je predložio dva naučna usmjerenja. Prvo je transdukcija. Transdukcija je razmišljanje o mogućem, virtualnom, potencijalnom, o procesima i fenomenima koji još nemaju obrise jer se tek rađaju pred našim očima zbog čega ih najčešće niti ne vidimo. Drugo je eksperimentalna utopija, ona koja uspostavlja neraskidivu vezu s društvenom stvarnošću: „Utopija se treba razmatrati eksperimentalno, proučavajući na terenu njezine implikacije i posljedice.“ (Lefebvre, 2008, 21) Također na tragu sljedeće konstatacije: "Danas, više nego ikada prije, ne postoji teorija bez utopije" (Lefebvre, 2009, 178), može se razmišljati o ostvarenju prava na grad. Da li je to pravo ikada ostvareno? Biti će da nije budući da se na osnovu gore napisanog ne može obuhvatiti naučnim rigidnostima. Ostaje ipak vrijeme da se pravo na grad definira i sprovede praktično.

Na pravo na grad se treba gledati kao na kolektivno pravo. „Pravo na grad nije ekskluzivno individualno pravo, već usmjereno kolektivno pravo.” (Harvey, 2012, 137) To znači da se za to pravo treba izboriti kolektivno, a ne individualno. Treba i ustanoviti kakav je grad na kojeg se polaže pravo. Najsažetije rečeno to je pravo na urbani život. (Lefebvre, 2008, 28) Dakle misli se na novi grad, novi urbani život koji će biti kreiran tako da će biti prema mjeri naših želja i potreba. Harvey konstatuje: „Zahtijevati pravo na grad (...) znači zahtijevati neku vrstu oblikovne moći nad procesima urbanizacije, nad načinima na koji su gradovi proizvedeni i preuređeni, i to na način koji je fundamentalan i radikal.” (Harvey, 2012, 5)

Treba promisliti i o tome da li je pravo na grad samo pravo na grad ili je to pravo na nešto više od samog grada? U to svakako spada i upotreba grada. Pod upotrebom misli se na upotrebu ulica, javnih gradskih površina i to u različite svrhe. Dakle društvu je potreban prostor gdje će biti vidljivo samo društvo ali i ono što se dešava u društvu kao i ono što društvu treba. (Lefebvre, 1992, 416) Nije rijetkost da je grad mjesto borbe gdje se društvo bori za svoja prava i gdje iskazuje različite zahtjeve.

Pravo na grad predstavlja i pristup centru. Ne radi se o centru u prostornom smislu, već centru moći, odlučivanja, bogatstva, informacija, obrazovanja itd..

Osim što se u pravu na grad upućuje zahtjev za ujedinjenjem, s druge strane, također postoji zahtjev i za različitost, na otpor homogenizaciji i na razlikovanje umjetno spojenog. (Lefebvre, 1976, 35) Pravo na grad ističe neophodnost prostora mjesta. Važne su i specifičnosti mjesta i funkcije koje trebaju biti ispunjene npr. stanovanje, prijevoz, rad, susret, okupljanje itd.. Pod pravom na različitost misli se na afirmaciju različitosti društvenih skupina koje se miješaju u urbanim prostorima i na zahtjev da ta različitost ne bude razlog za diskriminaciju.

Pravo na grad podrazumijeva i političku participaciju, pravo na uporabnu vrijednost grada, na participaciju uopće, pravo na transformaciju i to transformaciju svakodnevnice ali i čovjeka. Pravo na grad nastaje iz svakidašnjice. Ono se javlja jer postoji potreba da se ta svakidašnjica značajno promijeni: „Ako shvatimo da su naši životi prepuni stresa, otuđujući, ili da su naprosto neugodni i da nam ne pružaju dovoljno, onda imamo pravo da promijenimo tok i potražimo način da nanovo stvorimo sebe prema drugoj slici kroz stvaranje kvalitativno drugačijeg tipa grada. Pitanje o tome kakav grad želimo neodvojivo je od pitanja kakvi ljudi želimo postati. Sloboda da stvaramo i nanovo mijenjamo sebe i naše gradove na ovaj način, držim, najdragocjenije je od svih ljudskih prava.“ (Harvey, 2009, 45)

2.5. Urbano pitanje i Socijalna pravda i grad

Dva značajna naslova su uticala na proučavanje prostora. Radi se o djelima Urbano pitanje i Socijalna pravda i grad.

Manuel Castells je pripadao struji marksističko-strukturalističkog usmjerenja. On je u Sjedinjenim Američkim Državama pretežno radio u oblasti geografije i urbanog planiranja, a nešto manje u oblasti urbane sociologije. U to vrijeme je bio smatran vodećim urbanim teoretičarem, a njegov rad je značajno uticao na rad Davida Harveya. (Soja, 2000, 105)

Castells je pripadao grupi autora koji su djelovali u vrijeme državnog i monopolskog kapitalizma koji nije bio u stanju da ovlada društvenim problemima. On zajedno sa drugim autorima (H.Lefebvre, J. Lojkine, Simmie, Pickvence, itd.) kreće od kapitalizma i države te u svojoj analizi urbanog pitanja kao općedruštvenog gubi predmet proučavanja.

U svom djelu Urbano pitanje iz 1977.godine pisao je o poslijeratnom fordističkom gradu – metropolisu i društvenim pokretima u gradu. Ti društveni pokreti su bili, između ostalog, rezultat problema kolektivne potrošnje. Prema Castellsu veliki grad/megalopolis je dominantan u pogledu zakona tržišta u zauzimanju zemlje. Castells ističe tehnološku i socijalnu koncentraciju sredstava za proizvodnju i automatiziranu formu potrošnje kroz raspršenost stanovanja i opreme u prostoru. (Seferagić, 1988, 25)

Kao što je navedeno u ovom radu Lefebvre je imao uticaja na rad Manuela Castellsa. Castells je poslije postao njegov kritičar. Lefebvre je na društvo gledao kao na posljedicu urbane revolucije, a Castells je to smatrao lijevom ideologijom i utopijom. Castells je, kako je napisano, bio kritičar urbane sociologije kao discipline te je bio mišljenja da ona nema svoj predmet proučavanja.

Smatrao je da se grad ne može proučavati egzaktno i naučno. Poistovjećivao je grad i društvo. Castells pravi osvrt i na čikašku školu, najvećim dijelom na Wirthov pojam urbane kulture koju vidi kao formu društvene organizacije koja je u prisnoj vezi sa kapitalističkom industrijalizacijom. (Castells, 1977) Pojedini društveno – ekonomski sistemi proizvode određene prostorne oblike. Ti prostorni oblici se razlikuju u kapitalističkom ili socijalističkom sistemu. Upravo njegovo najznačajnije djelo „Urbano pitanje“ predstavlja zapravo analizu urbanizacije i to kapitalističke urbanizacije. U tom djelu autor proizvodi tzv. strukture i prakse kapitalističke urbanizacije. Ističe se da je monopolistički kapitalizam ovisan o državnim

urbanim dobrima i uslugama ili o tzv. kolektivnoj potrošnji. Ta ovisnost je neophodna da bi se mogla obezbjediti radna snaga. Zbog toga dolazi do konflikata između društva i države. (Marshall, 1998, 684)

Drugo djelo koje je uticalo na proučavanje gradova jeste djelo D. Harveya „Social Justice and the City“ („Socijalna pravda i grad“). U djelu se proučavaju se četiri oblasti: teorija, urbanizam, pravda i prostor. (Harvey, 1973)

Djelo se sastoji od tri dijela. Prvi dio čiji je naziv Liberalne formulacije, bavi se liberalnim pogledom na urbano društvo i probleme. Međutim, oni su neadekvatni kod bavljenja sa problemima grada. Objasnjenje tome jeste da ne mogu pokriti prazninu etike morala i pravednosti nastalih silama revolucionarnih djelovanja.

Drugi dio se naziva Socijalističke formulacije. U drugom djelu Harvey piše o marksističkom dijalektičkom pristupu razumijevanja društveno složenih ponašanja i sila povezanih sa zemljom, industrijom i urbanizmom.

U trećem dijelu koji se naziva se sažima značaj Marxove ontologije i epistemologije u njegovim teorijskim formulacijama. Završava se osvrtom na urbanizam i prava na grad koji je teoretizirao Lefebvre. (Harvey, 1973)

Harvey ističe da je grad komplikovan pojam. (Harvey, 1973, 22). U djelu se obrađuje važnost sociološke i geografske imaginacije za analizu dinamike gradskog prostora u modernom metropolisu u 1960-im godinama tj. u vremenu poznatijem kao vremenu urbane krize. Kapitalistički grad je opisan kao prostor koji je plodno tlo za akumuliranu nepravdu. (Harvey, 1973)

Harvey nadalje u djelu piše o evoluciji urbane forme, proizvodnji izgrađene okoline i teritorijalnih problema u upravljanju metropolama. U svojim principima za socijalnom pravdom, koji su univerzalni i liberalni, obrađuje koncept teritorijalna redistributivna pravda i temelji je na potrebi i solidarnosti ka općem dobru i vrijednosti. (Harvey, 1973, 101-108). Harvey naglašava da je moguće da se navedeno ne ostvari sve dok je na snazi normalno funkcioniranje kapitalističkog grada.

Nadalje Harvey piše o revolucionarnoj i protivrevolucionarnoj teoriji u geografiji i o problemu geta, pojmu vrijednosti, teoriji urbanog korištenja zemljišta i urbanizmu i gradu (esej). (Harvey, 1973)

2.6. Rekonstruisanje prostora

David Harvey je pisao o prostoru i restrukturiranju prostora. On je naglašavao da je: „...urbanizam jedan aspekt stvorenog okruženja do kojeg je došlo širenjem industrijskog kapitalizma.“ (Giddens, A., 589) Postojala je jasna razdvojenost sela i gradova u tradicionalnim društvima. U savremenom svijetu tehnologija i moderna industrija umanjuje granice između sela i grada. Poljoprivreda je s vremenom postala mehanizovana, a profit je na prvom mjestu. Kao što to čini industrijski rad tako i ovaj proces izjednačava razlike u načinima društvenog života ljudi u gradu i onih na selu. David Harvey je pokrenuo važnu diskusiju o važnosti prostora, preciznije o gubljenju važnosti prostora. (Löw, M., 2008, 30) David Harvey naglašava da se prostor u savremeno doba neprestano restrukturiira. Na rekonstruiranje prostora utiču odluke velikih firmi koje biraju mjesta za svoje proizvodne pogone, centre za istraživanje i razvoj itd., zatim državna kontrola nad poljoprivrednom i industrijskom proizvodnjom i aktivnosti privatnih investitora koji kupuju i prodaju nekretnine i zemljište.

Firme stalno sagledaju prednosti novih lokacija u odnosu na one koje već postoje. Onog trenutka kada proizvodnja postane povoljnija u jednom području, ili kad firme zamjenjuju proizvodnju jednog proizvoda drugim, kancelarije i fabrike zatvaraju se na jednom, a otvaraju na drugom prostoru. Kada u nekom periodu određeni posao postane profitabilan, podiže se mnoštvo poslovnih zgrada u centrima velikih gradova. Kada se zgrade podignu investitori tragaju za mogućnostima za dalje ulaganje novca na nekom drugom mjestu. Često se dešava da, sa promjenom finansijske klime, ono što je profitabilno u jednom periodu, ne mora to da bude i u nekom drugom.

Ukoliko se analizira ekonomski aspekt onda se može uvidjeti kako na kupovinu i prodaju utiče visina same kamate kao i porezi. Iznos poreza utvrđuje vlast, preciznije lokalna i državna vlast. Harvey navodi primjer fenomena nakon Drugog svjetskog rata kada se desilo da su se masovno gradila predgrađa u velikim gradovima u Sjedinjenim Američkim Državama. Taj fenomen je bio posljedica društvenih dešavanja u to doba. Naime do izgradnje je došlo zbog toga što su bijelci počeli da migriraju iz centralnog gradskog područja prema perifernim dijelovima gradova usljed etničke diskriminacije. Vlada je u tome imala svoju ulogu. Ona je omogućila stanovništvu poreske olakšice za kupovinu zemljišta i nekretnina. Također vlada je to omogućila i poslovnim

licima tj. građevinskim firmama. Popratna pojava je bila i potražnja za industrijskim proizvodima poput automobila.

Osim Sjedinjenih Američkih Država Harvey navodi i Veliku Britaniju kao primjer gdje se desilo rekonstriranje prostora. Razvoj gradova 60-tih godina u Velikoj Britaniji je posljedica industrijske transformacije. Naime starije grane industrije na sjeveru Zemlje su propadale, a kapital se prenosio u nove grane industrije. (Giddens, 2007, 589-590) Na primjeru Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije vidimo kako se prostor rekonstruisao u gradu i kako je rekonstrukcija prostora u vezi sa društvenim dešavanjima ali i pokretima kao i sa industrijom kao što je npr. građevinska i arhitektonska industrija ali i druge grane industrije koje su u neposrednoj vezi sa transformacijom. Rekonstruisanje prostora je također političko i ekonomsko pitanje. Prostor pripada stanovništvu, a njegov vlasnik je država. Kako se vidi na navedenim primjerima vlast može da značajno utiče na rekonstrisanje prostora odukama koje donosi i pogodnostima koje daje stanovništvu i poslovnim licima.

2.7. Urbanizam i društveni pokreti

Da bi se shvatilo kako funkcionišu gradovi moraju se shvatiti i mehanizmi prostornih oblika. Urbanistički plan i arhitektura gradova i kao i dijelova gradova odražavaju iskaz različitih skupina u društvu. Urbana sredina predstavlja simbolične i prostorne manifestacije širih društvenih snaga. Npr., zgrade se grade zbog očekivanja da ostvaruju profit, ali te visoke zgrade oslikavaju i moć kroz tehnologiju. U odnosu na čikaške sociologe, Manuel Castells na grad gleda i na kao područje koje je dio kolektivne potrošnje. Taj proces potrošnje je dio industrijskog kapitalizma. Proizvodi moderne industrije kao što su škole, saobraćajnice, objekti za slobodno vrijeme i rekreaciju predstavljaju načine na koje društvo konzumira. Kupovina i prodaja zemljišta je u povezana sa zakonima odnosno sistemom ili još preciznije poreznim sistemom. Porezni sistem određuje kako i ko će raspolagati zemljištem. Firme, banke i osiguravajuće kompanije, koje osiguravaju kapital za razvoj projekata, imaju veliku moć prilikom donošenja odluka u tim procesima. Vladin sektor također ima posrednu ulogu na mnoge aspekte života u gradu kao što je npr. izgradnja saobraćajnih infrastruktura, zgrada, javnih objekata, uređenje parkova, trgova itd.. Ono kako grad zaista izgleda je produkt tržišnih snaga i državne moći. Rezultat toga nije samo rad moćnih i bogatih firmi i vlasti. (Giddens, 2007, 590)

Castells je naglasio i veoma bitnu borbu manje povlaštenih skupina za promjenu uvjeta u kojima žive. Ne mora nužno da radi o manje povlaštenim skupinama. Mogu da budu aktivni i stanovnici jednog grada ili dijela grada koji se bave građanskim aktivizmom. Obično gradski problemi potiču nastanak čitavog niza društvenih pokreta koji se bave poboljšanjem životnih uslova, problemom zagađenja zraka, odbranom parkova i zelenih površina i borbom protiv gradnje, a što mijenja prirodu i izgled dijela grada. Castells je, npr., proučavao kretanje muškaraca homoseksualaca u San Francisku koji su uspjeli prestrukturirati određene dijelove grada u skladu sa svojim kulturnim vrijednostima - osnivajući mnoge slične organizacije, otvorenjem gej klubova i barova i sticanjem mjesta u lokalnoj politici. (Giddens, 2007, 590)

Zajednička teza Harveya i Castellsa jeste da gradovi predstavljaju umjetna okruženja koje je društvo izgradilo.

Ni najprirodnija područja ne izmiču uticaju ljudske aktivnosti i moderne tehnologije jer je ljudska djelatnost preoblikovala i preuredila svijet prirode. Spomenuto je da nažalost to preoblikovanje često ima negativne posljedice. To se može uočiti i na primjeru nekih od nenaseljenih staništa kao što su npr. šume. „Neetički odnos prema šumama, neplaniranim krčenjem šuma i njegovom degradacijom, propuštanjem brojnih mjera gospodarenja, drugi je vodeći uzrok globalnog zagrijavanja na našem planetu, nakon emisije stakleničkih plinova. Iako postoje različita mišljenja o uključivanju krčenja šuma i njihove degradacije u buduće režime klimatskih promjena, postoji jedinstveni konsenzus u znanstvenim krugovima, ali i kod mnogih političara, da se ovaj problem treba riješiti brzo i učinkovito. Šumski resursi u Bosni i Hercegovini pokrivaju oko 50% ukupne površine zemljišta. Stoga su šume u BiH značajan izvor zaposlenosti (u šumarstvu, drvnoj industriji) i energije (ogrjev, uglavnom iz šumskih ostataka). Oni su također značajan izvor šumskih nusproizvoda (gljive, šumsko voće i šumske ljekovite i druge biljke) i ogromno stanište za divlje životinje i ispunjavaju brojne sociološke funkcije. Globalno, procjenjuje se da oko 18% globalnih emisija stakleničkih plinova nastaje kao rezultat krčenja šuma i degradacije šuma ili neetičkog postupanja s njima.“ (Ballian, Hukić, 2012, 277)

Hrana se proizvodi ne samo za lokalno stanovništvo, već i za domaće i međunarodno tržište, a zbog svoje mehanizirane poljoprivredne proizvodnje zemlja je rigorozno isparcelisana prema usjevima koji se gaje i u skladu s fizičkim obrascima koji imaju malo veze ili nikako s prirodnim osobinama okoliša. Oni koji žive na farmama i u izoliranim ruralnim područjima ekonomski,

politički i kulturološki su vezani za šire društvo, bez obzira koliko različito njihovo ponašanje i životni uvjeti mogu biti od onih koji žive u gradu. (Giddens, 2007, 591)

2.8. Umreženo društvo i prostori tokova

Manuel Castells opisuje tri procesa: informacijska revolucija, ekonomska kriza (kapitalizma i socijalizma) i procvat društvenih pokreta. Ova tri procesa dovela su do restauracije kapitalizma i samog razvoja kapitalizma u okviru informatizirane globalne ekonomije tj. umreženog društva (Castells, 2003, 360)

Castells smatra da se mijenjaju prostor i vrijeme pri čemu je prostor taj koji organizuje vrijeme. Pored prostora i vremena u umreženom društvu mijenjaju se i proizvodni odnosi. Castells navodi da su informacijski i industrijski obrazac dva osnovna proizvodna obrasca. Industrije koje se razvijaju koriste informatičku tehnologiju da bi se razvijale i da bi uopće opstale. Postojeća mreža je veoma konkretna i materijalna i ona je smještena u urbanim centrima velikih gradova. Manuel Castells smatra da postoji i konkurencija između gradova. (Castells, 2000, 410)

Prostore tokova Castells objašnjava kao dominantne prostorne izraze moći u društvima: „Prostor tokova je materijalna organizacija društvenih praksi koje se zbivaju istodobno i djeluju kroz tokove. Pod tokovima se podrazumijevaju smislene, repetitivne, programirane sekvence razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mjesta koja dijele društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva.“ (Castells, 2000, 438)

U prostorima tokova se kreće društvena elita u čijim rukama je najveći procenat političke i ekonomske moći. Radi se o eliti koja obrazuje sopstveno društvo koje nije ograničeno niti vremenom niti prostorom. Njega karakteriše bezgraničnost, odnosno bezvremenost i bezprostornost. To elitno društvo je besklasno. Međutim postoji kritika ovakvog stajališta budući da Manuel Castells odbacuje klasnu analizu, a ipak teoriju gradi na klasno određenoj skupini. Također se problematizira stajalište da ne živimo u besklasnom društvu.

Umreženo društvo je opisano kao društvo nejednakosti. Ta nejednakost ima korijen u isključenju i diskriminaciji: „Društvena konstrukcija novih dominantnih oblika prostora i vremena razvija meta mrežu koja isključuje nebitne funkcije, podređene društvene skupine i obezvrijeđene teritorije. Na taj način stvara se beskonačna društvena udaljenost između meta mreže i većine pojedinaca, aktivnosti i mjesta širom svijeta.“ (Castells, 2000, 500)

Lefebvre iznosi svoje viđenje prostora, tj. onoga što Castells naziva prostorom tokova. Za Lefebvrea to su apstraktni prostori: “Kapitalizam i neokapitalizam proizveli su apstraktni prostor koji je refleksija poslovnog svijeta na nacionalnoj i internacionalnoj razini, kao što je i refleksija moći novca i politike države. Ovaj apstraktni prostor zavisi o neizmjenim mrežama banaka, poslova i velikih centara proizvodnje. Postoji također i prostorna intervencija autocesta, aerodroma i informacijskih mreža. U ovom prostoru, kolijevci akumulacije, mjestu bogatstva, subjektu povijesti, centar povijesnog prostora – drugim riječima, grad – je eksplodirao.“ (Lefebvre, 2009, 187) Ova konstatacija se poklapa sa teorijom o umreženom društvu.

Naglašava se, kao i ranije, uticaj kapitalizma. Kapitalizam je u stanju homogenizirati i učiniti apstraktnim sve one segmente koji se ne uklapaju ili sve ono što ugrožava opstanak kapitalizma tj. njegovo umreženo preživljavanje. S druge strane nastoji se sačuvati sve ono što može da se iskoristi za vlastitu reprodukciju. Castells navodi silu koja iskopčava iz mreže sve što nije bitno za reprodukciju kapitalističkih proizvodnih odnosa. Ta sila se naziva segregacija ili hijerarhizacija.

Odnos centra i periferije bi se mogao posmatrati na svim razinama prostora, od lokalnog nivoa do globalnog. Lefebvre govori o tome da postoje nerazvijene zemlje pa i nerazvijeni kontinenti. Postoje također i urbane periferije, radnička predgrađa, siromašna geta, kvartovi imigranata itd.. Naposljetku, postoje društvene i političke periferije, „mladi i žene, homoseksualci, očajni, 'ludi', ovisnici“. (Lefebvre, 1976, 116) Iz navedenog se može uočiti da je opstanak mreže uvjetovan dominacijom bogatih centara nad siromašnim periferijama kao i geografskom nejednakošću. Lefebvre vidi geografiju svijeta kao prostor katastrofe i nasilja, a nikako stabilnosti. (Lefebvre, 2009, 246)

Edward Soja iznosi svoj stav: „Ovi prostori su također ispunjeni politikom i ideologijom, stvarnim i zamišljenim koji se isprepliću, kapitalizmom, rasizmom, patrijarhatom te ostalim materijalnim prostornim praksama koje konkretiziraju društvene odnose proizvodnje, reprodukcije, eksploatacije, dominacije, podčinjavanja. To su 'prostori kojima se dominira', prostori periferije, margina i marginaliziranih, 'treći svijet' kojeg možemo pronaći na svim razinama, u korporalnoj realnosti tijela i uma, u seksualnosti i subjektivitetu, u individualnim i kolektivnim identitetima od najlokalnijeg do najglobalnijeg.“ (Soja, 1996, 68) Oba pogleda na prostor su slična, s tim da Lefebvre društvo naziva urbanim, a ne umreženim, iako je bio svjestan

da je ekonomija organizirana u tokovima koji formiraju mreže, da su globalni gradovi glavna čvorišta te mreže, da postoje konkretni prostori života itd..

2.9. Urbano društvo i prostori mjesta

Manuel Castells piše o tome da postoji privatni nivo pod kojim se podrazumijeva prostor mjesta. S druge strane Lefebvre navodi da postoji i globalni nivo u kojem se dešavaju društveni odnosi. (Lefebvre, 1974, 92) Između ta dva nivoa nalazi se treći nivo ili urbani nivo odnosno nivo grada. Urbani prostor predstavlja tačku spajanja prostora tokova i prostora mjesta. Takav prostor nije isti kao globalni niti je isti kao privatni ali uzima od svakog ponešto.

Baveći se umreženim društvom Manuel Castells govori o povezanosti između globalnog i mješovitog odnosno urbanog nivoa. Ipak Castells ne spominje mnogo relaciju između privatnog nivoa i urbanog nivoa kao ni to kako to politika i ekonomija utiču na taj prostor i kako upravljaju tim prostorom. Bitno je spomenuti da se prostor na tom nivou proizvodi gentrificacijom kojoj je posvećen zaseban dio u ovom radu.

Henri Lefebvre posmatra grad kao proizvod. Taj proizvod je proizveden od strane društva. Grad apsorbira višak vrijednosti odnosno novca tj. kapitala. Međutim ta apsorpcija ima i svoje nedostatke. Lefebvre tu pojavu naziva eksplozija - implozija grada: „On umire od tog bogatstva. Što više okuplja sredstva za život to je sve teže živjeti u njemu.“ (Lefebvre, 1974, 107) To bi značilo da se grad proširio, eksplozirao prema van i tako postao dominantan svojom strukturom nad drugim prostornim oblicima života.

Kako je navedeno na početku rada grad je primarno mjesto življenja većine stanovništva. S druge strane, grad je kako navodi Lefebvre imlozirao u tom procesu. On je pun pukotina koje se vide i koje se ne vide. Najviše je nevidljivih pukotina. Nevidljivih budući da se na kraju brišu tragovi procesa proizvodnje. Grad kreira urbanu situaciju. Urbana situacija odnosno urbano se može pojasniti polazeći od prirode budući da je Lefebvre smatra polaznom tačkom. Naime jednom kada se uništi prirode, kada se njome ovlada, kada se ona promijeni onda se desi to da se ona nadomjesti drugom vrstom prirode, a to je zapravo urbano. (Lefebvre, 1976, 15) Urbano je, prema Lefebvreu, poseban kontekst društvene stvarnosti koji ljudima nudi individualan i kolektivan život. U tom životu ispunjene su sve životne potrebe kao što su stanovanje, obrazovanje, zaposlenje, putovanja, igra itd.. (Lefebvre, 2008, 17)

I ovdje se postavlja pitanje na koji način kapitalizam proizvodi prostor te koje su odlike takvog prostora? Da bi se to objasnilo neophodno je krenuti od temeljnog pitanja, a to je pitanje stanovanja odnosno stambeno pitanje.

Ono što je sasvim jasno bez bilo kakve naučne analize jeste da je stambeno pitanje i danas aktuelno isto onoliko koliko je i prije bilo ako ne i više. Stambeno pitanje je za veliki broj ljudi neriješeno pitanje. U prošlosti se nastojao riješiti ovaj problem tako što su vlade urgirale. Međutim ipak je stambeno pitanje kojim se počeo baviti privatni kapital. Najbolji primjer za to je onaj koji navodi David Harvey. Radi se o primjeru privatizacije socijalnog stanovanja pod ingerencijom Margaret Thatcher. Ovom privatizacijom srednja i radnička klasa su isključene iz urbanog centra visokim cijenama nekretnina. (Harvey, 2012:20)

Castells, Lefebvre i Harvey su apsolutno saglasni da prostorno razmještanje i upravljanje stanovništvom na klasnoj osnovi služi samo opstanku kapitalizma.

David Harvey piše o prostoru mjestu u kontekstu radnika tj. radničke klase i njihove zarobljenosti u prostoru. On navodi da su niže klase zbog nedostatka novca nemaju mogućnost izmjene mjesta stanovanja, a više klase imaju tu mogućnost i samim tim one nisu zatočene u jednom mjestu. (Harvey, 2009, 83) Najniže klase su i najsenzibilnije na cijene nekretnina i na stanje na tržištu nekretnina.

Tumačenje šta je to grad i šta je to urbano zavisi od pozicije onoga ko te pojmove tumači. (Castells, 1977, 376) Značenje ovih pojmova je predmet klasne borbe. Lefebvre je bio stanovišta da se ne smiju legitimirati tokovi, mreže i čvorišta u teoriji. Trebaju da se iznađu alternativna rješenja od ponuđenih koje nude političke-ekonomske sile.

Osim mjesta stanovanja analizira se i mjesto rada. Šta se dešava sa mjestom rada? I kod tvornice tj. radnog mjesta dominira prostor. Prostor je dakle i u ovom slučaju bitan za društvene procese kao i za društvene pokrete koje Castells opisuje kao: „organizirane i kolektivne akcije kojom se klasa bori za društvenu definiciju povijesti u datom povijesnom trenutku.“ (Castells, 1983, 301)

Da bi nešto takvo bilo moguće neophodan je prostor u kojem će pojedinac djelovati kolektivno.

Radno mjesto u savremenom svijetu nije više radno mjesto samo u tvornici. Dolazi do transformacije radničke strukture pa samim tim radnički pokreti teško da imaju oblik prijašnjih radničkih pokreta. Castells donosi zaključak da se ne radi o klasnoj borbi već o „zahtjevima interesnih grupa i/ili pobuna protiv nepravde.“ (Castells, 2003, 370) Drugi autori kao što su Lefebvre, Harvey i Soja smatraju da ovi procesi upućuju zahtjev za redefinisanje tradicionalnih

klasnih struktura sa naglaskom na tome da se ne zahtjeva njihovo izbacivanje iz teorije. Oni smatraju da, unatoč promjenama koje su se dogodile, ne znači da je sve postalo drugačije. Autori se ovdje bave pitanjem društvenih pokreta. David Harvey je ponudio podjelu društvenih pokreta na dva tipa. Prvi tip pokreta se odnosi na pitanja kao što su iznos plate i uslovi u kojima se radi. Drugi tip pokreta se odnosi na povlačenje države iz socijalnih obaveza, protivljenje politikama koje djeluju protivno okolišu, kulturi, obrazovanju kao i povlačenje države iz oblasti regulacije tržišta. Prema Harveyu najvažnije jeste pronaći poveznicu između ova dva tipa pokreta. (Harvey, 2005, 203) Pronaći poveznicu je bitno budući da ta poveznica povezuje razorena radna mjesta sa svim nemogućnostima organiziranja na njemu i mjesta prostora za život, mjesta stanovanja i životnih uvjeta u najširem smislu. (Harvey, 2012, 133)

Lefebvre je svojim radovima kao i u „Urbanoj revoluciji“ uputio poruku da se društveni pokreti ne mogu analizirati kroz stare kategorije, misleći pri tome na kategorije radnika i kapitalista, već da je takva vrsta analize mnogo složenija. (Lefebvre, 2009, 204)

Autori navode da se mora uspostaviti veza između urbane i klasne borbe. Vodeću ulogu u tome je imao David Harvey. On je smatrao da društveni pokreti koji bi se mogli smatrati pokretima za pravo na grad imaju određene nedostatke. (Harvey, 2012, 123) Lefebvre je pokušao nadomjestiti te nedostatke svojom teorijom, urbanom revolucijom i pravom na grad.

Važno je spomenuti i to da su autori poput Castellsa počeli napuštati marksizam budući da su ih društveni događaji doveli do zbunjenosti i neobjašnjivosti mnogih pitanja poput društvenih pokreta koji su se dešavali u to vrijeme kao što su bili oni za prava žena, homoseksualaca, rasnih i etničkih manjina, mnogi ekološki pokreti itd..

Priroda pokreta je kulturološka, a mnogo manje ili nikako ekonomska. Nova lijevica, kako to Harvey uočava, se našla u poziciji da misli kako pravda i kapitalizam mogu da zajednički opstaju. Međutim postavilo se pitanje da li je to moguće. Živjeti u kapitalističkom društvu znači i poštovati i sprovoditi određena prava koja omogućavaju kapitalu da se na zakonski način kreće svojim tokom. David Harvey naglašava da je država jamac tih prava. (Harvey, 2009, 43) Privatni profit i vlasništvo su prava koja će dominirati nad individualnim pravima ili pravima određenih grupa (Harvey, 2009, 43) Na tragu toga ističe se tvrdnja Engelsa kojom ovaj autor tvrdi da sva filantropija ovoga svijeta, moralne propovijedi kapitalistima i želje za popravkom neugodnih posljedica kapitalističkog sistema padaju u vodu kada ih suočimo sa zakonom slobodnog tržišta. (Engels, 1988, 341) Što je slobodnije tržište, nejednakosti u društvu se povećavaju. (Harvey,

2010, 91) Tu nastupaju mnoge nevladine organizacije i građanske inicijative koje imaju stav da ukoliko se o pravdi konstantno govori i ukoliko postoji zahtjev za pravdom onda se mogu popuniti nedostaci. Harvey smatra da takav zahtjev za pravdom završava tako da se zanemare kolektivna prava. (Harvey, 2009) Pored toga kapitalizmu se omogućava i njegov opstanak tako što se nastoje zbrinuti njegove žrtve. „...tržišta trebaju oskudicu da bi funkcionirala. Ako oskudica ne postoji mora biti društveno stvorena. To je ono što privatno vlasništvo i profitna stopa čine. Rezultat je nepotrebna deprivacija (nezaposlenost, manjak stambenih prostora itd.) usred obilja. Odatle beskućnici na našim ulicama i prosjaci u podzemnim željeznicama. I pored viškova hrane javljaju se epidemije gladi.“ (Harvey, 2010, 91)

To nikako ne znači da se treba napustiti ideja pravednosti. Samo se mora razmisliti za kakvu pravednost i kako se borimo. Da li slijediti višedecenijske protokole koji su se u mnogim slučajevima ispostavili kao bezuspješni ili da se posvetimo rekonstrukciji prava i novoj paradigmi?! U Urbanoj revoluciji Lefebvre je napisao da treba zamijeniti nadređeno i podređeno. „Derivirana prava (poput prava da se prema nama drugi odnose s dostojanstvom) trebaju postati fundamentalna, a fundamentalna prava (privatno vlasništvo i profitna stopa) trebaju postati derivirana.“ (Harvey, 2010, 92)

Samo pravo na grad već je dio te jedne nove koncepcije prava.

2.10. Novi industrijski prostor

Prošlo je mnogo vremena od kada su ljudi lovili i skupljali plodove na određenom prostoru do današnje savremene organizacije i podjele rada. Paralelno s razvojem tehnologije širi se i obim društva. Zaista, skoro svi aspekti našeg svakodnevnog života kao što su odjeća, prevoz, stanovanje, komunikacija ograničeni su proizvodima koji nastaju zahvaljujući tehnološkom znanju. Tehnologija je usko povezana sa prostorom. (Turner, 2009, 107)

Manuel Castells se bavi analizom jednog takvog prostora koji se naziva novi industrijski prostor. Novi industrijski prostor karakteriše upravo tehnologija i telekomunikacija. Proizvodni proces se razdvaja na različita mjesta, a povezivanje ostvaruje uz pomoć telekomunikacija. Faze proizvodnje su prostorno odijeljene. Radna snaga se značajno razlikuje po društvenim i ekološkim obilježjima životnih uvjeta. Tradicionalna proizvodnja se u velikoj mjeri razlikuje od proizvodnje informacijske tehnologije koja ima bipolarnu strukturu. Tu bipolarnu strukturu čini s

jedne visokoobrazovana radna snaga sa znanstvenom i tehnološkom osnovom, a s druge masa niskokvalificiranih radnika uključenih u rutinsko sklapanje i pomoćne operacije. Proces automatizacije i robotika su doprinijele tome da firme što manje angažuju radnu snagu koja ima jako nisko obrazovanje.

U odnosu na prostor počela je da se dešava i decentralizacija velikih firmi koje su se dugo vremena osjećale zaštićeno na svom domaćem prostoru. To se može vidjeti na primjeru europskih firmi koje su se decentralizirale i na primjeru nekih japanskih firmi. Japanske firme su dugo vremena zbog određenih društvenih elemenata kao što je nacionalizam i kontrola vlasti izbjegavale decentralizaciju. Niža cijena radne snage i manja ograničenja vezana uz okoliš su pogodovale smještanje tvornica širom glavnih tržišta u Americi, Europi i Aziji. Sredina nužno ne obuhvata i prostornu kategoriju. Kada se govori o industriji informatičke tehnologije onda to jeste slučaj. Prostorna blizina je bitan preduvjet postojanja takve sredine. Prilikom procesa industrijske proizvodnje sredine koje odlikuju inovacije su izvori inovativnosti i vrijednosti. Veliki broj zemalja smješta svoje tehnoplove unutar metropolskih područja npr. Tokio, južni Pariz, londonski koridor M4, Milano, Seoul-Inchon, Moskva-Zelenograd, Taipei-Hsinchu, Singapur, Šangaj, Sao Paulo, Barcelona itd.. Dakle, nasuprot pretjeranoj zamisli o naglom usponu tehnopolova, postoji stvarni kontinuitet prostorne povijesti tehnologije i industrijalizacije informatičkoga doba: glavna metropolska središta u svijetu nastavljaju kumulirati činitelje koji potiču inovacije i stvaraju sinergiju kako u proizvodnji, tako i u razvijenim uslugama. (Castells, 2000, 413-417)

Naravno postoji nekoliko izuzetaka kao što su Njemačka i Sjedinjene Američke Države. Na ovim prostorima se nalaze neki od najvažnijih inovacijskih centara informatičke tehnologije koji su u prisnoj vezi sa posljednjim talasom industrijalizacije informatičke tehnologije. Njihov rad je zahtijevao koncentraciju velikog broja visokoobrazovanih naučnika i inženjera iz različitih lokalnih škola. Njihov kapital je također bio veoma specifičan. Postojao je značajan rizik ulaganja od strane investitora u nešto što je bilo sasvim novo. Treba naglasiti i da su društvene mreže različitog karaktera doprinijele razvoju inovacijskih sredina i njihovoj dinamici omogućavajući pri tome razmjenu ideja i protok radne snage. Određenim istraživanjima u Sjedinjenim Američkim Državama koja se odnose na inovacijske sredine je ustanovljeno da postoji kontinuitet prostornog karaktera, a koji se odnosi na dominaciju metropole tj. urbanog

grada. Takav kontinuitet je moguće i obrnuti, pa sada tako postoji i prostorni diskontinuitet. U tom slučaju inovacijske sredine privlače kapital, radnu snagu i firme u svoje dvorište inovacija. Onda kada se inovacijske sredine uspostave one rade zajedno ali su i konkurenti. Kao proizvod toga nastaje mreža interakcija. Jednom kada su uspostavljene, inovacijske sredine natječu se i sarađuju u različitim područjima, stvarajući mrežu interakcije koja ih umrežava u zajedničku industrijsku strukturu zanemarujući njihov prostorni diskontinuitet. Inovacijske sredine učestvuju u svjetskim mrežama proizvodnje i distribucije koje njihov doseg proširuju na cijeli svijet.

Da bi se još prodobnije shvatio industrijski prostor i njegov odnos sa društvom mora se istaknuti i hijerarhijska podjela rada na različite funkcije smještene na različitim mjestima. Širenje industrije se odvija širom svijeta. Nadmetanje jača ili slabi čitave aglomeracije. Tim procesom su obuhvaćene i same inovacijske sredine. Uz sve to se dešava da se stvaraju i drugorazredne inovacijske sredine. Razvoj pojedinih elektroničkih industrija kao što je to slučaj sa onom u Aziji 90-ih godina posebno je doprinjeo usloznavanju geografije industrije u njezinoj zreloj fazi. Došlo je do podizanja tehnološkog potencijala podružnica američkih multinacionalnih kompanija kao što je to bio slučaj u npr. Singapuru, Maleziji i Tajvanu. S druge strane, elektroničke firme u Japanu su decentralizirale svoju proizvodnju u Aziji. I u jednom i u drugom slučaju u Aziji je uspostavljena značajna baza za opskrbu, što je vratilo staru prostornu podjelu rada u kojoj su podružnice u jugoistočnoj i istočnoj Aziji zauzimale najnižu razinu u toj hijerarhiji. Richard Gordon je napravio analizu o pojavi nove prostorne podjele rada u Silikonskoj dolini 90-ih godina. U toj analizi je prikazana važnost izvanregionalnih odnosa za većinu tehnoloških interakcija regionalnih firmi visoke tehnologije. Gordon tom analizom tvrdi da lokalizirana aglomeracija postaje glavna osnova za sudjelovanje u globalnoj mreži regionalnih gospodarstava.

Novi industrijski prostor ne označava propadanje već postojećih metropolskih područja. On ne označava ni zonu novih područja visoke tehnologije. On se ne definiše niti kao suprotnost između automatizacije u središtu i jeftine proizvodnje na periferiji. Organizacija novog industrijskog prostora se vrši u poretku inovacija i proizvodnje raspoređene u svjetskim mrežama. Svjetske mreže su podložne stalnim promjenama koje su uzrokovane između ostalog i nadmetanjima među firmama.

Novi industrijski prostor organizovan je oko protoka informacija. Te informacije u isto vrijeme spajaju i razdvajaju svoje teritorijalne dijelove. Kao što logika proizvodnje informatičke tehnologije teče od proizvođača naprava informatičke tehnologije prema korisnicima u cijelom rasponu proizvodnje, tako se širi nova prostorna logika, stvarajući višestrukost svjetskih industrijskih mreža čija presijecanja i isključenja preobražavaju sam pojam industrijskoga smještanja, i to od mjesta na kojima se nalaze fabrike do proizvodnih tokova. (Castells, 2000, 417-419)

3.0. GLOBALIZACIJA I PROMJENE

Pored urbanizacije neophodno je navesti i drugi važan proces koji je neizostavan po pitanju odnosa prostornog i društvenog. Urbanizacija i globalizacija se odvijaju paralelno te ih je iz tog razloga nemoguće razdvojiti. Oni koji su zagovornici globalizacije smatraju da treba obuhvatiti širi socijalni prostor da bi se shvatile urbane promjene, pa zbog toga procese globalizacije uključuju u istraživanje urbanih fenomena. To će biti ujedno i postavka razumijevanja odnosa prostornog i društvenog iz globalizacijske perspektive. Također može se reći da je globalizacija jedan od procesa koji najbrže dovode do promjena u društvu i mijenjanja prostora, odnosno mjesta u nemjesta kao prostora koji olakšavaju ljudsku svakodnevicu ali ujedno i kao prostora koji osiromašuje. U ovom radu će biti više pisane riječi o međudjelovanju globalizacije i urbanizacije te odnosa globalizacije, prostornog i društvenog nego li uopšteno o samoj globalizaciji.

Posljedice globalizacije imaju ogroman učinak po društvo i prostor. Počevši od toga da se na globalnom nivou pod pritiskom globalizacije dolazi do izmještanja proizvodnih pogona velikih firmi iz jedne države u drugu državu kao i usluga koje se pružaju. Često su razlozi takvih prostornih izmještanja jeftina radna snaga i nerigoroznost okolišnih zakona. Visok nivo kontrole i poštivanja mjera zahtjeva ogromnu količinu novca što dovodi do smanjenja profita. Iz tog razloga se proizvodni pogoni sele na one prostore gdje je u društvu velika nezaposlenost i gdje su zakonske mjere blage, a vlada spremna na kompromis. Postindustrijska društva kontrolišu stepen ekološkog zagađenja, koje je danas postalo globalni problem, a zemlje u razvoju su spremne da dočekaju proizvođače, usljed čega dolazi do zagađenja ekosistema. (Tarner, 2009, 454)

Globalizacija i istraživanje procesa vezanih uz koncept globalizacije proširili su se na sve društvene oblasti. Zbog velikoga broja teorija definiranje globalizacije i određivanje njezinih osnovnih koncepata zahtijeva proučavanje i analiziranje dosadašnjih istraživanja i analiziranje teorija. To bi zahtjevalo mnogo vremena te s toga će se izanalizirati one teorije koje su relevantne za odnos prostornog i društvenog, koje se dakle odnose na prostor, preciznije stvaranje nemjesta.

Nastanak teorije globalizacije je svojevrsna reakcija na teoriju modernizacije u kritičkom smislu. Početne teorije globalizacije su bile usmjerene ka Zapadu. Zapad nije slučajan odabir. Naprotiv. Zapad je izabran zbog svoje moći i razvijenosti, a ostatak svijeta je trebao da izgleda kao Zapad. Nakon toga dolazi i do razvijanja i drugih teorija globalizacije koje nastaju kao reakcija na prvobitnu teoriju. Zajednički im je pozitivan pogled na Zapad. Danas postoji mnogo drugih teorija globalizacije. Fokus većini tih teorija nije Zapad već transnacionalni procesi. Franck J. Lechner koristi termin globalizacije kao put kojim ljudi stupaju u kontakt unatoč fizičkim odnosno prostornim udaljenostima, te način za stvaranje novog društva u kojem ti isti ljudi rade slične stvari, utiču na živote jedni drugima te prate iste norme. (Lechner, 2009)

Globalizacija se može dovesti u relaciju u s mnogim procesima u društvu. Ne samo sa društvenim procesima i pojavama već i sa društvenim problemima. To ćemo prodobnije moći vidjeti u poglavlju koje se odnosi na urbanu patologiju.

George Ritzer je u pojam globalizacije uveo dva potpuno nova pojma: glokalizacija i grobalizacija. Prvo će biti riječi o glokalizaciji. Glokalizacija je koncept koji nije osmislio George Ritzer već sociolog i teoretičar globalizacije Roland Robertson shvatajući ga kao jedan od najvažnijih pojmova našeg vremena. Čak šta više, prema riječima profesora Robertsona, glokalna perspektiva je ključna za razumijevanje sadašnjeg stanja svijeta u cijelosti. (Robertson, 2015, 9, 14) Fokus glokalizacije je na samostalnosti, obilju i hibridnosti. Dakle sve suprotno od onog što se protažira pojmom grobalization, o kojem će kasnije biti više riječi jer je usko povezan sa stvaranjem nemjesta. Glokalizacija se vodi idejom spajanja lokalnih realiteta s globalizacijskim procesima, što omogućuje zajednicama, grupama i pojedincima neograničenu mogućnost stvaranja raznih i promjenjivih stvarnosti i identiteta. Uprkos tome što je većina svijeta pod uticajem kapitalizma neke države, neki prostori i neka društva produkuju određeni glokalni fenomen.

Kako je već naglašeno ono što odlikuje glokalizaciju jeste heterogenost. Osim heterogenosti važno je spomenuti i odliku apsorpiranja vrijednosti druge kulture na jednom prostoru. Rezultat toga je nastajanje novih identiteta i kultura koje se odlikuju različitostima. Robin Cohen smatra da je kreolizacija obećavajuća budućnost. (Cohen, 2007, 2)

Polazište teorije glokalizacije jeste da je svijet sve plurastičnije mjesto. Ljudi koji žive u takvom svijetu, odnosno pojedinci i grupe koje su lokalne, bivaju sve inovativniji i prihvataju aspekte globalnog svijeta. Te lokalne grupe su bitni segmenti glokalizacije. Cilj osmišljanja pojma globalizacije jeste bilo proširenje pojma glokalizacija (Ritzer, 2003). Cilj je i steći moć i profit na globalnom nivou. George Ritzer objašnjava kako se radi o modernom konceptu usko povezanom sa modernim državama i moćnim firmama. Naglašena je sposobnost tih modernih država i firmi da moć i uticaj imaju svuda po svijetu, a ne samo na jednom određenom prostoru. (Ritzer, 2003, 73) Ritzer navodi amerikanizaciju, kapitalizam i mekdonalidizaciju kao glavne sile i pokretačke snage. Teorija globalizacije objašnjava smanjivanje različitosti te naglašava sve veću sličnost i uniformnost različitih dijelova svijeta.

Ono što se naglašava teorijom globalizacije jeste neutralan položaj mjesta i udaljenosti zahvaljujući, između ostalog, globalnim komunikacijama, Internetu, savremenim tehnologijama, alatima, softverima, procesima hipermobilnosti itd..

Zaključak je da prostor odnosno prisustvo u prostoru nema dominantnu ulogu u savremenom svijetu s obzirom da se komunikacija između ljudi više primarno ne odvija licem u lice.

3.1. Globalni grad

Sociologinja Saskia Sassen je 1991. godine predstavila koncept globalnog grada. Globalni grad će postati izuzetno bitno djelo, a ujedno i njeno najpoznatije. Prilikom uspostave modela globalnog grada autorica je postavila sedam hipoteza. U odnosu na prostor i društvo, i ona, navodi moć velikih korporacija da neutraliziraju udaljenost i mjesto. Saskia Sassen je uzela za analizu tri velika grada: London, Tokio i New York. Razlog za odabir ova tri grada jeste bio taj što su i New York i Tokio i London tada bili tehnološki i urbani napredni centri koji su definisali moderni svijet. Naziv globalni grad je imao i svoju alternativnu verziju svjetski grad koji naposljetku nije upotrebljen zbog toga što je takva vrsta gradova već viđena u prošlosti. (Sassen, S., 2005, 28)

Sassen pored globalnih gradova spominje i megalopolise, metropole, periferne gradove i spavajuće gradove. Ipak, nama je najbitniji termin globalnog grada te će se u ovom poglavlju on razmatrati. Autorica se uglavnom oslanja na ekonomsku kategoriju u odnosu između prostora i društva. Ranije je navedeno koliko zapravo ekonomska kategorija ima važan uticaj. To se često može primjetiti i u radu mnogih drugih autora i autorica. Velike korporacije nastoje da svoje centre smjeste u globalne gradove. (Sassen, 1991., 19) Ekonomske promjene nakon Drugog svjetskog rata su dovele do prestrukturiranja hijerarhije svjetskih gradova ali i gradova unutar urbane mreže u određenoj zemlji. Kada se spominju države onda se ističe gubljenje povlaštenih položaja u tradicionalnim ekonomskim mrežama. Ne samo ekonomskim već i trgovinskim. Za posljedicu to je imalo sve veću i veću nejednakost među gradovima. Dominantnu ulogu su zauzeli globalni gradovi. Sve ove promjene, najprije promjene u globalnoj ekonomiji, transformacija industrijskoga društva u informacijsko društvo i naglasak na proizvodnji informacija dovele su do strukturnih promjena u organizaciji društva, promjena u strategijama zapošljavanja i rada te državnih struktura, ali su ipak najviše izražene u promjeni mjesta i hijerarhiji savremenih gradova.

Postoji jaka poveznica između kapitala i globalnih gradova. Naime globalni gradovi su centar akumulacije kapitala. Kod globalnih gradova nije izražena samo ekonomska dimenzija.

Odnos između prostora i društva ima i kulturološku dimenziju. Gradovi su mjesta gdje se uočavaju mnoge kulture. Velike zapadne gradove karakteriše raznolikost. Prostor globalnih gradova je obilježen dominantnom korporacijskom kulturom. Ne samo to. Prisutni su i mnogi identiteti. Postkolonijalni identiteti, koji su tradicionalno bili vezani uz naciju ili selo, slabe.

U globalnim gradovima se formira prostor s novim političkim mogućnostima. Taj prostor je pogodan i za već spomenute ekonomske mogućnosti ali on je i strateški prostor za formiranje novih tipova identiteta i zajednica. Taj je prostor istodobno implementiran na posebna i strateška mjesta, ali je i transteritorijalan, jer povezuje mjesta koja su geografski udaljena, a ipak intenzivno povezana.

Globalni grad predstavlja prostor u kojem je odnos takav da je lokalno društvo povezano u svjetsku mrežu uz istodobno smanjivanje povezanosti sa svojom unutrašnjosti na temelju tokova informacija (Sassen, 2001).

3.2. Mjesta i nemjesta

Izražava se potreba za definisanjem i razlikovanjem pojmova i prostora koji se nazivaju mjesta i nemjesta. Šta su u kontekstu prostornog zapravo mjesta? Definišu se kao javni prostor u gradu, otvorenog ili zatvorenog karaktera. (Čaldarović, 2011, 19)

Njihova svrha je da služe stanovništvu. Javni prostori posjeduju svoj identitet koji se akumulira dugo vremena. Javna mjesta imaju i svoje posebnosti i unikatnosti. Funkcija koju oni imaju za društvo je velika i tu se jasno odražava odnos prostornog i društvenog. Naime čovjek je korisnik mjesta. U tom korištenju mjesta čovjek stvara i povezuje se sa prostorom. Ognjen Čaldarović navodi da se čovjek identificira sa cijelim prostorom ili sa parčedom prostora tj. mjesta. (Čaldarović, 2011, 19)

S druge strane postoji i nepovezanost sa prostorom. Takva pojava se naziva aprostornost. Pod aprostornošću se misli na pojavu pri kojoj društveni odnosi imaju sve manje i manje prostornu dimenziju. Uz taj pojam vezan je i pojam tehnologije budući da je tehnologija ta koja omogućava aprostornost. Može se napisati kako se društvo doživljava sve više u simboličkom smislu, a sve manje u stvarnom smislu. Dobar primjer za objasniti aprostornost jeste primjer savremenih komunikacija.

Prethodno je navedeno da je prostor odnosno mjesto unikatno i to se izražava time što niti jedno mjesto nije isto. Sličnosti su svakako moguće, ali je svako mjesto specifično. Tome značajno doprinosi arhitektura mjesta. „Arhitektura uvijek ima kulturalnu dimenziju.“ (Ballantyne, 2004, 2)

Javni prostori su posebno osjetljivi na promjene. Bilo da se radi o promjenama unutar samih mjesta ili u njihovoj okolini. Javni prostori su dakle stabilni i trajnog izgleda. Najbolji primjer za to su parkovi, trgovi ili nacionalni spomenici. Osim javnih postoje i tzv. privatna mjesta. To su dakle mjesta boravka, staništa, koja su određena običajima, lokalnom kulturom, subkulturom, jezikom, teritorijom itd.. (Čaldarović, 2011, 19)

U privatna mjesta spada i dom. Dom je pun značenja budući da predstavlja temelj onoga što znamo i budući da je povezan sa najintimnijim aspektima života.

Globalizacija, o kojoj sam pisao ranije, kao i modernizacija su uticale i na transformaciju koncepta mjesta. Desilo se to da je došlo do gubljenja vrijednosti koje su mjesta prije imala. Tom

transformacijom mjesta su dobila nove vrijednosti, a nove vrijednosti se ogledaju u pružanju usluga. Čovjek sada na mjestima dobija i pruža uslugu. (Uršić, 2008, 1139)

Koncept mjesta se može definisati na mnogo načina. Ono što jeste značajno jeste odnos koji društvo ima sa mjestom. Zašto? Zato što se time određuje svrha i značenje mjesta. Svrha i značenje nisu permanentni. Oni mogu biti kulturalnog, emotivnog i povijesnog karaktera. Za druge ljude mjesto opet može predstavljati samo lokaciju. Globalizacija je u velikoj mjeri utjecala na odnos društva i mjesta. To se najbolje vidi na primjeru stvaranja novog identiteta mjesta i konflikata između globalnog i lokalnog te između kratkoročnoga i dugoročnoga shvatanja mjesta. Mjesta utiču na stvaranje čvrstih lokalnih veza i identiteta, dok globalizacija slabi te veze i potiče homogenost i jednoličnost.

S druge strane nemjesta su posve drugačija od mjesta. U odnosu na mjesta nemjesta definišu nespecifičnost, sličnost sadržaja i građevina koje se nalaze u nemjestu ili u njegovoj blizini. (Čaldarević, 2011, 20) Ono što karakteriše nemjesta jeste da čovjek u njima ne boravi. Nemjesta se dakle koriste po potrebi nakon čega se napuštaju. Tipični primjeri za nemjesta su prodavnice, tržni centri, benzinske stanice, aerodromi i sl.. Još jedna od posljedica globalizacije jeste da dolazi do nametanja nemjesta i da su nemjesta sve više prisutna. To se dešava na račun uništavanja mjesta i stvaranja novih i raznolikih nemjesta. Nemjesta su vještačke tvorevine koje su veoma slične po sadržaju ali i stilu gradnje. Za izgradnju nemjesta upotrebljavaju se uglavnom isti materijali, a to su beton, čelik i staklo. (Čaldarević, 2011, 20)

3.3. Manifestacija nemjesta

Za ovaj rad je u sociološkom smislu bitno dodatno razraditi koncept nemjesta. Njega je prvi razradio sociolog Melvin Webber, a drugi su ga poslije analizirali. Urbanu sredinu karakterišu napredne tehnologije koje ostavljaju učinak na zajednicu i prostor. Kontakti koji se ostvaruju među ljudima nisu više direktni kontakti. Takva vrsta kontakata biva zamijenjena jednom drugom vrstom kontakata koju karakteriše slabljenje odnosa među ljudima. Takva vrste transformacije je postepena. Transformacija mjesta izražava se gubljenjem povezanosti i promjenama koje se odnose na društvene obaveze. Urbano područje nemjesta proizvelo je "ugovorni odnos koji pridonosi stvaranju osamljenosti kao opreci tradicionalnim, kolektivnim odnosima koji se temelje na zajedničkim vrijednostima i vjerovanjima". (Auge, 2001, 92)

Današnji urbani krajolik karakteriše koegzistencija ta dva tipa društvenih odnosa.

Nešto ranije spomenuta nemjesta kao što su aerodromi, prodavnice, benzinske stanice i sl., jasno izražavaju ugovorne odnose čiji proizvod je osamljenost. To se dešava zbog odsustva drugih ljudi koji bi učestvovali u radnji. Prilikom učestvovanja u takvim radnjama pojedinac se ne ponaša u skladu sa vrijednostima koje poznaje ili uvjerenjima već više reaguje na niz komandi, odnosno izvršava komande i daje ih. Nemjesta se mogu klasificirati na prostore koji nose određenu svrhu kao što je prijevoz, trgovina, slobodno vrijeme itd. i prostore prema kojima čovjek ima odnos koji njeguje. Može se primjetiti da mjesta proizvode organsku društvenost, dok nemjesta proizvode samotnjačku ugovornost. Ovakva vrsta dualizma egzistira u urbanom području. (Auge, 2001)

Marc Auge smatra da je "putnikov prostor arhetip nemjesta" (Auge, 2001, 80), zbog toga što putnik prolazi kroz mjesta bez shvaćanja mjesnosti, lokaliteta ili samoga mjesta. Kupac u trgovini prolazi kroz trgovinu, dakle mjesto ili pored mjesta, a da je ne doživljava kao mjesto. Iskustvo kupca svedeno je na neki natpis. Supermodernitet dovodi u pitanje identitet pojedinca. Pojedinac je uvijek isti kao i svaki drugi na istom nemjestu, osim pri dolasku ili odlasku s "nemjesta", kada se od njega traži da pokaže svoj lični dokument, kao što je pasoš ili lična karta. Nemjesta, usljed neimanja individualnosti, karakterišu minimalni društveni odnosi, sličnost i osamljenost. Djelimično zbog toga što se na nemjestima veoma rijetko susreću poznanici. Umjesto poznanika, na nemjestima se susreću generalizirani tekstovi. Tačno je da na nemjestima se ostvaruje i kontakt sa drugim ljudima, ali takva vrsta odnosa je automatizirana. Obično je to osoblje koje se nalazi na svom radnom mjestu. Posredovanje između čovjeka i nemjesta osim teksta ili natpisa može da se izvršava i preko slika. Nemjesta karakterišu uputstva za upotrebu ili kako je već navedeno komande kojima se nešto zabranjuje, naređuje ili samo sadrži informacije. (Auge, 2001)

4.0. PROSTORNE I DRUŠTVENE PROMJENE

4.1. Gentrifikacija

Više autora navodi nekoliko definicija gentrifikacije. Gentrifikacija je u biti proces koji karakteriše propadanje nekog područja u gradu, a to propadanje je posljedica neulaganja u to područje dugi vremenski period, a zatim investiranje u to područje što dovodi do izmještanja stanovništva. (Knorr, 2019) Također gentrifikacija se definiše kao: “Proces popravka i ponovne gradnje domova i poduzeća u pogoršavajućem prostoru (npr. gradskoj četvrti) praćen priljevom srednje klase ili bogatog stanovništva i koji često rezultira raseljavanjem prijašnjeg, obično siromašnijeg stanovništva. (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/gentrification>)

Gentrifikacija je relativno novi pojam te se prvi put pojavljuje u upotrebi 1964. godine kad ga je britansko-njemačka sociologinja Ruth Glass osmislila.

Gentrifikacija je i jedan opći pojam za dolazak bogatijeg stanovništva u postojeći dio grada sa čim je povezano povećanje stanarina i vrijednosti imovine, te promjene u karakteru i kulturi tog područja. Izraz gentrifikacija je dosta kontraverzan i on se često koristi u negativnom kontekstu. Negativan kontekst dolazi od činjenice da se stanovništvo koje je siromašno raseljava od strane bogatog stanovništva. Ali efekti gentrifikacije su složeni i kontradiktorni, a njen stvarni uticaj varira.

Postoje aspekti gentrifikacije koji su poželjni. Pod time se misli na npr. smanjenje stope kriminaliteta, nove zgrade umjesto starih i urušenih, nove saobraćajnice, prodavnice itd.. Nažalost ti aspekti nisu pozitivni i prema etabliranim stanovnicima.

Često se spominje gentrifikacija u Sjedinjenim Američkim Državama. On je bila uzrok konflikata u mnogim američkim gradovima. Promjena susjedstva često se smatra pobačajem socijalne pravde, u kojem se bogatima, obično bijelcima izriču čestitke na poboljšanju susjedstva čiji je prvobitno siromašno i manjinsko stanovništvo raseljeno zbog visokih stanarina i ekonomskih promjena.

Gentrifikaciju karakteriše nekoliko promjena. Na prvom mjestu demografskih promjena, zatim promjena na tržištu nekretnina, promjena u upotrebi zemljišta kao i kulturalnih promjena.

Gentrifikacija ima tendenciju da se događa u područjima koja su u urbanom smislu zrela za promjenu. U tim područjima se spovodi niz radnji. Gentrifikacija je dakle process koji podrazumijeva poduzimanje niza radnji od strane privatnog ali i državnog sektora. Te radnje se sprovode kako bi se promijenio izgled grada odnosno dijela grada tj. kako bi se neki dio grada uredio i učinio lijepšim. Taj process prati promjenu marginalnih dijelova grada u blizini centra grada na način da se napravi prošireni centar grada u koji se smještaju srednja i viša klasa. Kroz taj process transformacije dijela grada: „... dešavaju se i promjene u socijalnoj strukturi stanovništva, koja zatim u poljepšanom i eventualno gentrificiranom urbanom okruženju onda 'bolje' funkcioniра.“ (Čaldarović, 1989, 23) Ove promjene su posebno važne. U centralne dijelove grada se smješta viša ili srednja klasa koja želi prostor oko sebe učiniti boljim i lijepšim. Naseljavanje tih klasa dovodi do iseljavanja siromašnijih slojeva stanovništva.

Treba napomenuti da se prostor i pojedini dijelovi grada neprestano mijenjaju. Neke od promjena se dešavaju zbog jednostavnog propadanja građevina i same starosti građevina i dijelova grada i/ili zbog drugih političkih i ekonomskih razloga. Ono što gentrifikaciju izdvaja od toga jeste da je ona ipak uzrokovana interesovanjem pojedinih slojeva društva za stanovanje u pojedinim centralnim dijelovima grada.

U određenom pogledu, dio grada koji je gentrificiran može postati žrtva vlastitog uspjeha. Raseljavanje stanovništva je najviše zabrinjavajući učinak gentrifikacije. Niko nije ranjiviji na efekte gentrifikacije od ljudi koji iznajmljuju prostor. Kada dođe do porasta cijena, stanari se otklanjaju. Kada se zgrade prodaju, kupci često isele već postojeće stanare ili dovedu nove stanare po većoj cijeni stanovanja. Kada stanovnici posjeduju svoje domove, oni su u tom slučaju mnogo manje ugroženi i mogu se odlučiti za profitiranje i preseljenje na drugo mjesto. Ponovnim ulaganjima u područja ona dobivaju na cijeni, pa gentrifikacija postaje profitabilna opcija. (Schaffer, Smith, 1986, 347)

Ekonomski efekti gentrifikacije se razlikuju. Nove investicije, potrošnja i poreske promjene utiču na to da se poveća ekonomska aktivnost. Sanacija, razvoj stanova, nove trgovine i restorani i novi poslovi s većim platama često su dio tih promjena. Stariji stanovnici mogli bi imati koristi od toga, posebno u obliku uslužnog sektora i građevinskih poslova, ali velik dio toga može biti nedostupan svima osim dobro obrazovanim novim stanovnicima. Neke lokalne ekonomske aktivnosti također se mogu biti potisnute. Industrijske aktivnosti koje zapošljavaju lokalne radnike mogu se smatrati smetnjom ili opasnošću po okoliš od strane novih stanara. Male lokalne

prodavnice mogu izgubiti zakup pod pritiskom. Gentrifikacija u suštini ima ekonomsku osnovu zbog želje za većom zaradom od već postojeće imovine. (Smith, 2002)

Fizičke promjene prostora prate i gentrifikaciju kako je i naglašeno ali za društvo su dakako bitnije sociološke komponente. Gentrifikacija često rezultira ozbiljnim političkim sukobom, isticanjem razlika u rasi, klasi i kulturi. Stariji stanovnici mogu se osjećati neugodno, zanemareno i isključeno iz svojih zajednica. Stanovnici koji dolaze ističu da se njihovi napori na poboljšanju lokalnih uvjeta doživljavaju kao neprijateljski ili čak rasistički. Promjene gotovo uvijek uključuje pobjednike i gubitnike, a ljudi s niskim primanjima rijetko su pobjednici. Učinci gentrifikacije se razlikuju ovisno o lokalnim okolnostima.

Gentrifikacija nije process koji je završen. On se iznova ponavlja samo na različitim lokacijama. Od trenutka kada je otpočeo ovaj proces je dosegao globalnu fazu. Mnogi gradovi pokušavaju da izbjegnu ovaj termin zbog negativne konotacije koju on nosi sa sobom.

4.2. Rezidencijalna segregacija

Fenomen prostorne segregacije star je nekoliko hiljada godina. Uprkos tome njegovo izučavanje je započelo u 20. stoljeću kada se razvila čikaška škola, a u Europi nešto kasnije.

Pored toga što je istraživanje počelo relativno kasno, ono je popraćeno određenim problemima kao što su oni koji se tiču terminologije i koncepta kao i usklađenosti. Autori Massey i Denton (1988, 282-283) definiraju prostornu segregaciju kao multidimenzionalni fenomen kojeg čini pet dimenzija: ravnomjernost, izloženost, koncentracija, centralizacija i grupisanje. (Massey i Denton, 1988, 282-283) Ova definicija je problematična za definisanje prostorne segregacije budući da su prema ovoj definciji grupisanje i koncentracija dvije različite kategorije. Još jedan od problema kod definisanja prostorne segregacije jeste negativno značenje, odnosno pretpostavljeni moment prisile koji bi segregaciju odvojio od ostalih tipova prostornog grupiranja unutar kojih individualni i kolektivni izbori igraju puno veću ulogu.

U Collinsovom rječniku sociologije segregacija je definisana kao „prostorna razdvojenost rasne, klasne ili etničke skupine diskriminirajućim sredstvima“. (Jary i Jary, 1995, 584) Ova definicija zanemaruje činjenicu da je moguće dobrovoljna segregacija ili tzv. egzistencijalna segregacija te naglašava negativnosti. A osim toga zanemaruje se da su mogući i još neki dodatni vidovi segregacije kao što je npr. ona po seksualnoj orijentaciji ili starosnoj strukturi. Mnogi autori ne

prave razliku između prisilne i dobrovoljne segregacije zbog nemogućnosti odvajanja momenta prisile. Općim klasifikacijama i taksonomijama se ne može tek tako objasniti segregacija. Segregacija je različita u različitim sredinama i nju određuje nekoliko faktora kao što su, između ostalog, demografske karakteristike. (Van Kempen i Özüekren, 1998)

Izdvajaju se tri tradicionalna pristupa: pristup humane ekologije, analiza socijalnog područja i faktorska ekologija. Sva tri pristupa, a posebno pristup humane ekologije su razvijeni kako bi se proučavala etnička rezidencijalna segregacija u Sjedinjenim Američkim Državama. (Van Kempen i Özüekre, 1998) Poslije su ovi tipovi bili razvijeni i primjenjivali su se i na druge tipove segregacije. Bihevioralni pristup se razvio naknadno budući da tradicionalni pristupi nisu imali fokus na pojedinaca. Rukovoditeljski pristupi imaju fokus na tržište. Radi se o tržištu stanovanja i analizira se uloga institucija i pojedinaca unutar institucija. Posljednja grupa pristupa je ona koja uzima u obzir uticaj različitih političkih, ekonomskih, demografskih i drugih faktora. Problem ovih pristupa jeste što nisu imali opći karakter, a segregacija je ipak univerzalan fenomen.

Postoji nekoliko tipova rezidencijalne segregacije. Jedan od najpoznatijih tipova jeste geto. Ono što je karakteristično za geto jeste da svi stanovnici tog područja pripadaju jednoj skupini. Najčešće se geto spominje kada se govori o etničkoj ili rasnoj segregaciji koja kombinira sa drugim tipovima segregacije. Neki od autora pišu o npr. gerijatrijskom getu kao obliku segregacije starijih osoba (Pampel i Choldin, 1978) ili studentskom getu. (Gumprecht, 2003)

Naredna kategorija segregacije je rezidencijalna enklava. Ukoliko jedna skupina stanovnika čini više od 30% lokalne populacije to područje ili susjedstvo smatra se rezidencijalnom enklavom. (Dunn, 1998, 513) Postoji određena razlika između geta i enklave. Naime za geto je karakterističan element prisile, dok enklavu karakteriše dobrovoljna pripadnost.

Koncept dualni grad koncept je koncept kojeg često upotrebljava Castells. Radi se o konceptu u kojem su gradovi podijeljeni na dio za bogate i na dio za siromašne, odnosno dijelove. Iako poprilično neodređen, njegovo najučestalije značenje je da su gradovi podijeljeni u dva dijela. Jedan dio je za bogate i drugi za siromašne. (Castells, 1991) Koncept implicira postojanje apsolutne i duboke socijalne razdiobe jer gotovo uopće ne postoji uzlazna socijalna mobilnost. (Van Kempen, 1994) Stanovnici su odijeljeni različitim ekonomskim položajima, sve više nastanjuju različita susjedstva i pripadaju različitim socijalnim sistemima te s obzirom na to

srednja klasa nedostaje. (Van Kempen, 1994) Koncept dualnog grada je povezan i sa polarizacijom urbanog društva te nastanka urbane podklase.

Veliki dio istraživanja koja se odnose na socijalnu segregaciju je fokusiran na imigrante te etničke ili manjinske skupine. Kada se istražuju ove kategorije često se koriste tri teorijska pristupa: model prostorne asimilacije, model stratifikacije mjesta ili model rezidencijalnih preferencija. (Freeman, 2000, 16-20) Prema modelu prostorne asimilacije s većim stepenom asimilacije pripadnika manjinske grupe njihovi rezidencijalni obrasci sve više sličje rezidencijalnim obrascima društvene grupe koja je dominantna. Kako raste stepen akulturacije i socioekonomski status, oni koji pripadaju manjinskoj grupi napuštaju etnička susjedstva te s vremenom postižu rezidencijalnu integraciju sa dominantnom društvenom grupom. Ipak postoje određene skupine kao što su Afroamerikanaci i Portorikanci, koji su rezidencijalno segregirani bez obzira na socioekonomski status i stepen akulturacije. (Freeman, 2000, 17)

Zbog nemogućnosti objašnjenja rezidencijalne segregacije određenih grupa razvila se stratifikacija mjesta prema kojem grad predstavlja: „hijerarhiju mjesta poredanih prema poželjnosti i kvaliteti života koju osiguravaju stanovnicima.“ (Freeman, 2000, 18) Manjinske grupe na dnu društvenog poretka nemaju velike mogućnosti približiti svoj socioekonomski status rezidencijalnoj blizini dominantne populacije. Druga strana opet diskriminira i distancira od sebe manjisku grupu.

Model rezidencijalnih preferencija ističe individualno djelovanje kao primarnu odrednicu rezidencijalnih obrazaca manjinskih grupa. (Freeman, 2000, 18) Prema ovom modelu sve razlike u stepenu prostorne asimilacije između manjinskih grupa su rezultat izbora i sklonosti tih grupa.

Logan i saradnici (2002) razlikuju tri idealna tipa (segregiranih) etničkih susjedstava, koji odgovaraju trima modelima ili perspektivama u objašnjavanju etničke rezidencijalne segregacije. To su: imigrantska enklava, etnička zajednica i manjinski geto. Imigrantske enklave su etnička susjedstva u koja imigranti prvo useljavaju. Imigrantske enklave se definišu kao: „praktična i privremena faza u inkorporaciji novih grupa u američko društvo.“ (Logan i sar., 2002, 299) Fizički imigrantske enklave se mogu prepoznati kao nepoželjna mjesta za život. Ta nepoželjnost se ogleda u standardima dominantne grupe kao i prema imigrantima koji imaju malo socioekonomskih resursa. (Logan i sar., 2002, 300)

U Sjedinjenim Američkim Državama veliki broj imigranata živi i radi u predgrađima. Oni predstavljaju bogate etničke zajednice. Stanovnici takvih predgrađa posjeduju više razine

ekonomskog i humanog kapitala i preferiraju život u susjedstvima u kojima mogu kreirati i održati svoj etnički identitet. (Logan i sar., 2002, 300)

Manjinski geto je treći tip etničkog susjedstva. Taj tip odražava: „isključenje skupina iz određenih lokacija bez obzira na njihove osobne resurse ili preferencije.“ (Logan i sar., 2002, 301) Geta se obično opisuju kao siromašna područja jeftinog i gusto naseljenog stanovanja koja su, u Sjedinjenim Američkim Državama, locirana u blizini gradskog centra.

Ekonomski status predstavlja isto faktor za istraživanje rezidencijalne segregacije. Ističu se dvije perspektive. U prvom slučaju radi se o dualističkoj perspektivi koju zagovaraju Sassen i Castells, a druga je vezana uz kontekst. Prema dualističkoj perspektivi kapitalistički gradovi Zapada su prošli kroz transformaciju, a „koncepti kao što je dualni grad i socioprostorne razdiobe upućuju na jednostavan skup odnosa između tehnološke promjene, prilagodbe tržišta rada, socijalne stratifikacije i socioekonomske segregacije.“ (Wessel, 2000, 1947) Perspektiva vezana uz kontekst polazi od postavke da rezidencijalna i prostorna stratifikacija moraju biti proučavane odvojeno. (Wessel, 2000)

Bez obzira na pristup i perspektivu proučavanja socioekonomske rezidencijalne segregacije, uočavaju se dva tipa rezidencijalnih područja koji se razlikuju po socioekonomskom statusu stanovnika. Radi se o ograđenim zajednicama i slamovima. Pojam slama često se zamijeni s pojmom geta. Razlika je u tome da je slam isključivo određen socioekonomskim statusom stanovnika. Ono što karakteriše slam jeste kriminal, niska stopa obrazovanja, visoka stopa nezaposlenosti, veoma niski ili nikakvi prihodi, loša kvaliteta života itd..

Loïc J.D. Wacquant naglašava porast nekoliko tipova nejednakosti u urbanim gradovima Zapada kao i formiranje novih oblika socioekonomske marginalnosti. „Strukture novog siromaštva su nejasne, ali njihove empirijske manifestacije predstavljaju jasne sličnosti u različitim državama.“ (Wacquant, 1993, 366) Neki od glavnih uzroka novog siromaštva jesu svakako nezaposlenost koja traje dugo vremena, slabljenje društvenih kontakata, nedovoljni učinci tradicionalnih oblika socijalne pomoći na rješavanje oskudice i izolacije. (Wacquant, 1993) „Svi faktori mogu se primijetiti, u različitim mjerama, u svim naprednim društvima.“ (Wacquant, 1993, 366) Wacquant piše i o tome da se poistovjećuju siromaštvo i materijalna neimaština. Biti siromašan u bogatom društvu podrazumijeva imati status društvene anomalije te ne biti u stanju imati kontrolu nad sopstvenim identitetom i sliku o sebi u društvu. (Wacquant, 1993, 368) Novo siromaštvo popraćeno je i novim tipom rezidencijalnog područja nazvanim geto isključenih.

Ovaj tip rezidencijalnog područja okarakterisan je ekonomski i prostorno isključujućim odnosom stanovnika geta izopćenika i stanovnika dominantnog društva. (Marcuse, 1997, 232, 233) Stanovnici geta izopćenika ne samo da su podređeni i ograničeni, već su isključeni i odbačeni. (Marcuse, 1997, 229)

4.3. Društvena proizvodnja prostora

Pri promišljanju o društvenom prostoru možemo da se oslonimo na djelo autora Henrija Lefebvrea „The Production of Space“ (1991). U tom djelu možemo da nađemo odgovor na pitanje šta to zapravo čini društveni prostor. Lefebvre u spomenutom djelu definiše društveni prostor kao društveni produkt. Kako je društveni prostor produkt, on je ujedno i sredstvo kontrole, dominacije i moći. (Lefebvre, 1991, 26)

U djelu se nadalje objašnjavaju ostale karakteristike društvenog prostora. Poimanje društvenog prostora je jednostavno i prirodno. Lefebvre percepcije društvenog prostora smješta u kategorije iluzija. Njihova je svrha prikrivanje djelovanja društvenih praksi koje imaju uticaj na funkciju i oblikovanje društvenog prostora.

Lefebvre također opisuje faktore koji čine društveni prostor, a to su reprodukcija društvenih odnosa i odnosi proizvodnje. (Lefebvre, 1991, 32) Autor dodaje i treći faktor, a to je reprodukcija radne snage.

Za društveni prostor nužno je navesti trijadu koju čine prostorne prakse, reprezentacije prostora i reprezentacijski prostori. (Lefebvre, 1991, 33) Njihovom analizom detaljnije se bavio autor Edward W. Soja u svom djelu „Thirdspace“ (1996). Prostorne prakse su definirane kao: „prostornost koja objedinjuje produkciju i reprodukciju, partikularne lokacije i prostorne karakteristike svake društvene formacije“. (Soja, 1996, 66) Naredni pojam jest reprezentacija prostora. Za njega Lefebvre kaže da je vezan za odnose proizvodnje, poredak koji uspostavlja, znanje, simbole i kodove. Sve su to sredstva, prema Soji, pomoću kojih se tumače prostorne prakse. Pojam prostori reprezentacije je u vezi sa pojmom „thirdspace“ – treći prostor. Prostori reprezentacije utjelovljuju složene simbolizme koji mogu biti kodirani ili ne i koji su vezani za prikrivenu te podzemnu stranu društvenog života te također za umjetnost. (Lefebvre, 1991, 33) Ključno stanovište za analizu koncepta trećeg prostora jeste pojam „thirding“ – otrećivanje.

Soja definira „thirding“ kao način produkcije „kumulativne trijalektike koja je radikalno otvorena prema dodatnoj drugosti, otvorena je prema kontinuiranoj ekspanziji prostornog znanja.” (Soja, 1996, 61) Treći prostor nije apsolut niti je izolovana kategorija samo za sebe.

Pierre Bourdieu u djelu „Social Space and Symbolic Power“ (1989) također pojašnjava koncept društvenog prostora. On ga uspoređuje sa geografskim prostorom koji je raspodijeljen u nekoliko različitih područja. Za razmišljanje o društvenom prostoru Pierra Bourdieua bitna je distanca: „...takav prostor, konstruiran je na način, da što se bliže nalaze agenti, grupe ili institucije koje su smještene unutar tog prostora, to imaju više zajedničkih svojstava; a što su dalje, imaju toga manje.“ (Bourdieu, 1989, 16) Bourdieu u interpretaciji društvenog prostora nadilazi pitanje klase. U tradicionalnom poimanju društvenog prostora kao fizičkog prostora, prostor nije nužno isključiv po pitanju klase te je pristup određenim javnim mjestima (npr. parkovi) i mjestima u privatnom vlasništvu (npr. prodavnice) otvoren svima. Ipak Bourdieu smatra kako su određene distinkcije nezaobilazne. Na osnovu razlika čovjek stvara mapu kognitivnog karaktera. Unutar kognitivne mape smješta različite fenomene ili objekte koje imaju svoje mjesto pripadnosti unutar neke grupe.

Postoje varijacije društvenog prostora i takav prostor nije nepromjenljiv. Naprotiv on je podložan promjenama, a njega određuju jedinice koje ga čine.

4.4. Javni prostori

Javni prostor je ono što grad čini gradom. Takav prostor stoji na raspolaganju stanovništvu ali i onima koji posjećuju grad. Javni prostor se može objasniti kao prostor u kojem se reflektira sve ono što društvo proizvodi i ono što društvo jeste počevši od kulture, svakodnevnice, običaja, ponašanja itd.. Postoje razlike u javnim prostorima. Nisu svi javni prostori isti. Oni se razlikuju po dimenziji, konceptu i sadržaju. Javni prostori se razlikuju i po svojoj upotrebi ali i po „bitnom razumijevanju pojma javnosti.“ (Čaldarović, 2011, 121) Kada se govori o javnom prostoru valja promisliti i o različitim tipovima korisnika javnog prostora.

Javni prostori se odlikuju određenim sociolozijskim karakteristikama. Prvo što odlikuje javni prostor jeste javnost odnosno privatnost prostora. Da bi nešto se nazivalo javnim ono mora biti institucionalno određeno javnim. U slučaju kada se neki prostor privatizuje onda on prestaje biti javan. Privatizacija dovodi do ukidanja javnosti. Privatizacija se odvija postepeno. Promjene se

dešavaju u donošenju novih propisa, odluka, planova itd.. U svemu tome učestvuje vlast. Na taj način dolazi do toga da polako javni prostor mijenja svoj karakter i da iz javnog prelazi u privatni. Osim javnih i privatnih prostora postoje i tzv. "polu-javni prostori". To bi bili oni prostori koji su određeno vrijeme na raspolaganju javnosti, a određeno vrijeme nisu. Takva su npr. određena dvorišta/parkovi u Sarajevu, a koji se nalaze u sklopu stambenih zgrada. Radi se o malom broju takvih prostora.

U sociološkom smislu interesantna je povezanost društva i prostora, tj. vezivanje za prostor. Vezivanje za specifične prostore kao što je dom nije neuobičajno. Dom je prostor u kojem provodimo dosta vremena, u kojem smo zajedno sa porodicom, u kojem stvaramo naš intimni svijet itd.. Osim doma, naravno, vežemo se i za druge vrste prostora. Vezivanje za prostor je složena pojava koja podrazumijeva nekoliko elemenata/dimenzija. Ističe se kulturna dimenzija (Čaldarović, 2011, 122) koja „fizički prostor transformiše u prostor kulturnih značenja, zbog tradicije, postavki i načina korištenja.” (Čaldarović, 2011, 122) Takva vezanost postoji i u mitskim mjestima. Moguće je govoriti i o tipologiji kulturne vezanosti za mjesta. To podrazumijeva: “genealogije vezane za povijesnu vezanost ljudi za mjesta u odnosu na tok povijesti, ulogu pojedinaca ili događaja; ekonomsku vezanost u kontekstu vlasništva nad zemljom, prostora i promjena tipova posjedovanja s njihovim socijalnim posljedicama; kozmološke elementi - religiozni, mitološki, moralni; organizacijski elementi koji se najčešće odnose na specifičnu vezanost osoba za određeni javni prostor i koji se o njemu brinu u određenom vremenskom kontekstu kako prostor ne bi izgubio svoje osnovne karakteristike; kao i dimenziju planiranja, odnosno osobe koje koncipiraju i planiraju javne prostore.” (Čaldarović, 2011, 123)

Za javne prostore je važna mogućnost sudjelovanja. To znači da javni prostori moraju biti dostupni društvu i da društvo može da vidi šta se dešava na javnim prostorima.

Još neka od obilježja javnog prostora su otvorenost, zatvorenost, dostupnost i vidljivost prostora. Ukoliko otvorenost prostora karakteriše mogućnost dostupnosti svima, onda zatvorenost karakteriše upravo ono suprotno tome. Odnosno može se reći da zatvorenost karakteriše postojanost barijera i privatnost. Javni prostori su i propusni. Propusnost u ovom slučaju označava sposobnost da se prostor mijenja. Javni prostori su također krhki. (Čaldarović, 2011, 124 - 125)

U javnim prostorima se očekuje tipizacija. To se dešava budući da su ljudi navikli na razne tipove sadržaja, usluga, aktivnosti itd.. „Takva naviknutost se pojavljuje kao složen proces prolaska vremena u kojem se talože socijalna iskustva o karakteristikama događaja na nekom konkretnom javnom prostoru.“ (Čaldarović, 2011, 123) Među najvažnije elemente tipizacije javnih prostora spadaju: „otvorenost - zatvoreni prostor (režim, regulativa), elemente postava - klupe, fontanu, vodu, rasvjetu, spomenik, restorane, popločenje, zelenilo, osnovni karakter prostora - uglavnom trgovački, uglavnom manifestacioni ili fleksibilnije definiran, uloga prometa u javnom prostoru (režim regulacije, dostupnost), vrste aktivnosti - povremene ili stalne (čišćenje, uređivanje), organizirane ili spontane aktivnosti (predstave, događaji).“ (Čaldarović, 2011, 126)

Razlike javnih prostora se posebno ističu kada se radi o njihovoj upotrebnoj vrijednosti. Upotrebna vrijednost prostora se razlikuje od tržišne vrijednosti prostora. Upotrebna vrijednost zavisi od nekoliko elemenata kao što su dostupnost prostora, stepen rigidnosti uređenja prostora, smisao osnovnog karaktera prostora itd.. Osim toga govori se i o temporalnosti prostora. Naime osim što prostor postoji u sadašnjosti, on je postojao i u prošlosti, odnosno postoji sada kao projekcija prošlosti ali i projekcija budućnosti. Temporalizacija javnih prostora može biti takva da vrijeme ide ubrzano ili usporeno, a to zavisi od aktivnosti koje se u prostoru odvijaju. (Čaldarović, 2011, 126 - 127)

U javnim prostorima dešavaju se i javna okupljanja. Postoji nekoliko oblika javnih okupljanja. Najčešće se radi o rasutom tipu okupljanja gdje se ljudi povremeno zaustavljaju u kretanju tokom susreta ili neke aktivnosti ili određene samorefleksije na cijeli ili pojedini element prostora (nostalgija, sjećanje itd.). Češći oblik je grupisanje ljudi tokom nekog događaja koji se događa u javnom prostoru. Rjeđi oblik je relativno organizirano kretanje ljudi u javnom prostoru.

Ova tri oblika kretanja zavise od toga da li su aktivnosti koje se dešavaju organizirane ili su spontane, zatim od uloge kao i od toga kakvi su uslovi za kretanje. „Karakter društvenog nakupljanja korisnika javnog prostora specifičan je za svako društvo u određenom presjeku vremena. Međutim, one podliježu promjenama u društvenoj regulaciji, općim društvenim odrednicama specifične situacije i karakteristikama društvenosti (javnosti) u određenom društvu.“ (Čaldarović, 2011, 128)

Javni prostori posjeduju i svoje atrakcijske elemente kao što je npr. uređenost prostora. Neki prostor će biti atraktivniji ukoliko su njegovi elementi izraženi, a biće manje atraktivan ukoliko

mu elementi nisu izraženi. Često se u prostor uvode inovacije kako bi se prostor održao zanimljivim.

U javnim prostorima postoje i mnogi simbolički elementi različitih vrsta. „Javni prostori sami simboliziraju potencijal javnog života u gradu, stvarajući „fizičku posudu“ u kojoj se takva simbolizacija stvara i reproducira u vremenu. Takva simbolička posuda funkcionira kao cjelovita senzacija, ali se može operacionalizirati na mnoge elemente. Ona se npr., vezuje uz sam ambijent kao cjelinu, uz artefakte (zgrade, spomenike, mitska mjesta), simbole, situacije...“ (Čaldarović, 2011, 129)

Neke od još karakteristika prostora jesu procesualnost prostora i dinamičnost. U prostoru se uvijek dešava nešto novo i uvijek nešto drugačije. Prostor se često mijenja i pojedinci učestvuju u tim promjenama.

Jedan od najvažnijih elementa javnog prostora jeste povijesno nasljeđe. Čaldarović naglašava da je zbog toga veoma teško izgraditi jedan novi prostor budući da novom prostoru nedostaju elementi koje posjeduje stari javni prostor. (Čaldarović, 2011, 130) Time se želi naglasiti kako je potrebno vrijeme odnosno temporalnost kako bi se izgradio javni prostor. Zaključak je da javni prostor nastaje postepeno budući da ga, između ostalog, karakteriše i socijalno taloženje.

Javni prostori su često i mjesta konflikata. Najznačajnije dimenzije konflikata su sadržajne u domeni dimenzije javno - privatno. Do konflikata dolazi kada se dešava ograničavanje u prostoru ili kada se npr. mijenja upotreba prostora. (Čaldarović, 2011, 132)

4.5. Vrijeme

Za društvo je veoma bitno zajedničko razumijevanje vremena. Bez toga društvo ne bi moglo funkcionisati. Ono što je nekada predstavljalo vrijeme nije isto što i danas. Naime nekada su satovi, kao mjerni instrumenti vremena, bili razvijeni u Europi da bi podsjećali kaluđere da je vrijeme za molitvu. (Eriksen, 2009, 59) Danas opet znamo koliko vrijeme i mjerenje vremena ima širu upotrebu i značenje. Da bi uopće došlo do toga morala se izvršiti sinhronizacija i standardizacija vremena. Do sinhronizacije i standardizacije vremena došlo je onda kada je došlo do porasta prometa u međunarodnom saobraćaju. Standardno vrijeme je uspostavljeno i utvrđeno i onda kada je industrijskoj revoluciji bila neophodna sinhronizacija rada. Dakle sinhronizacija vremena paralelno dolazi sa sinhronizacijom rada. Od tada su vrijeme i novac

povezani. Od samog početka njegovog mjerenja prema njemu se odnosimo u kontekstu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, a sve sa uporištem u sadašnjosti. Jedan od najvažnijih uticaja vremena po čovjeka u odnosu na prostor jeste skraćivanje razdaljine između tačke A i tačke B. Bilo da se radi o putovanju na posao ili odmor ili ipak o nekoj trećoj vrsti putovanja. Skratiti vrijeme putovanja postao je imperativ.

I kod kategorije vremena vidimo koliko je također ekonomski aspekt bitan. Poslovanja na globalnom nivou su neprekidna pa tako može da se kaže da su ona i bezvremena i sjevremena. Takva poslovanja se odvijaju i u virtualnom vremenu ali i u virtualnom prostoru. Već je spomenuto kako tehnologija ima uticaj na odnos prostornog i društvenog. Također tehnologija ima uticaj i na vrijeme. Vrijeme dobija novu dimenziju. „Ovo je vrijeme kompjutera, interneta, tv-satelita, višekanalne televizije, SMS poruka, elektronske pošte i elektronske kupovine.“ (Eriksen, 2009, 11)

Društvo u kojem živimo je informaciono društvo i društvo tehnologije. Ognjen Čaldarović je pisao i o uticaju novih informacijskih tehnologija u savremenom visokourbanizovanom društvu. Čaldarović navodi nekoliko fenomena koji se pojavljuju i za koje naglašava da nisu dovoljno istraženi. Navodi se pojam odgođenosti u vremenu i trenutačnosti. Savremene bežične komunikacije su sredstvo kojim se može postići odgođena reakcija. Misli se na odgođenu reakciju u vremenu komuniciranja npr. isključenost sa mreže, nepročitana elektronska pošta, neodgovaranje na poruke ili pozive i sl.). Također postoje i nikada iskorištene reakcije kao što su npr. neodgovorena pošta, nepročitane i neodgovorene poruke elektroničkih medija, nepreslušane i neodgovorene glasovne poruke i sl.. Karakteristika savremene komunikacije koja se ističe jeste izostanak potrebe za trenutnim odgovaranjem. Potreba za trenutnim javljanjem je povezana sa mjestom npr. sa radnim mjestom, kućom, stanom itd. i da se neko nalazi na tom mjestu u određeno vrijeme. (Čaldarović, 2010)

Čaldarović također naglašava da savremena tehnologija dovodi do promjena u društvu i to „u osnovnim konceptima koji određuju svakodnevicu nekog društva“. (Čaldarović, 2010, 337) Razvijaju se procesi kompresije vremena i prostora. „Predmeti komunikacije su postali prostorno udaljeni, no vremenski mnogo bliži, odnosno „trenutačni“. Slično je i s prostorom – prostor je „ukinut“ postao je isti prostor u kome obitavam, iako sam možda kilometrima, odnosno satima udaljen od pretpostavljenog prostora uz kojem se komunikacijski možda nalazim.“ (Čaldarović, 2010, 337)

Tehnologija je učinila i da se vrijeme produži. Danas ljudi žive duže nego li su živjeli prethodni naraštaji. Međutim, činjenica je da je tehnologija učinila da se i vrijeme skрати. Treba manje vremena da npr. stigne pismo, da se odradi neka složena medicinska pretraga, da se komunicira itd.. „Istorija našeg vremena je istorija ubrzanja.“ (Eriksen, 2009, 75) Eriksen naglašava i negativne strane brzine po društvo. „Sa ubrzanjem u 21. stoljeću informaciona tehnologija je i gonič, i isporučilac robe i ekonomski centar moći.“ (Eriksen, 2009, 83) Također navodi brzinu kao drogu koja stvara zavisnost. Od ljudi se očekuje da odgovore na primljenu informaciju u što kraćem roku. „Ukoliko ne razumemo kako brzina deluje, i šta nam oduzima, nemamo nikakvu mogućnost, da sačuvamo polaganost onde gde je nužna. Naime, brzina vlada, i ako ne bude regulisana, razbiće sav otpor onde gde joj je potreban prostor da se razmaše“. (Eriksen, 2009, 86). Dakle, vrijeme utiče na ljudski život, utiče na procese u društvu i u vezi je sa prostorom. To se slikovito vidi na primjeru saobraćaja. Kako moderni automobili idu brže, to je potreban veći broj traka za automobile. Prostor se mora mijenjati. Ako se prostor ne promijeni onda brzina opada.

Naglašavam da postoje i veoma značajne razlike između socijalnog i gore spomenutog objektivnog vremena. Vrijeme koje se mjeri satom razlikuje se od vremena koje se mjeri socijalnim tokom događaja. Primjeri iz antropologije ukazuju da ne postoji relacija između objektivnog vremena i socijalnog vremena. (Čaldarović, 2009, 216) Socijalno vrijeme se, kako je već napisano, može shvatiti i kao linearno vrijeme koje ima nepovratan tok i koje iza sebe ostavlja trag kako na prostor tako i na društvo.

4.6. Urbano vrijeme

Kao posebna vrsta vremena navodi se urbano vrijeme. Zbog povezanosti sa urbanizmom važno je napisati nešto i o urbanom vremenu. U nastavku ovog poglavlja će se moći uočiti kako je kod urbanog vremena krucijalna pojedinačna situacija i okolnosti u kojima se neka osoba nalazi. Protok vremena osobe dakle zavisi od tih faktora. U zavisnosti od toga vrijeme može da prolazi ili sporo ili brzo ili da ima neki srednji tok. Kako se osoba kreće u prostoru također je bitno. Neko može da koristi gradski saobraćaj pa će mu drugačije da „teče“ vrijeme u odnosu na npr. nekoga ko ide pješice. Ne samo to. Protok vremena je također i povezan s tim kakva je

infrastruktura kojom se osoba kreće. Može da se radi o modernoj saobraćajnici kojom se npr. automobilom veoma brzo može putovati ili da se radi o starom drumu ili biciklističkoj stazi.

Ovdje dolazimo do izražaja neodvojivost prostora i vremena. Ne može se izdvojiti samo vrijeme i razmatrati kao zasebna cjelina. Kada se analizira urbano vrijeme onda vidimo da se mora uzeti u obzir prostor odnosno gdje se pojedinac nalazi u datom trenutku tj. vremenu. Nije pitanje samo subjektivnog osjećaja pojedinca o protoku vremena. Pojedina gradska područja odnosno mjesta u gradu su obilježena specifičnim protokom vremena. Ne „teče“ svuda u gradu vrijeme jednako. Na pojedinim mjestima ono je usporeno, a na pojedinim mjestima je ubrzano. Tako npr. u galerijama, muzejima, parkovima, gradskim arhivama, mjestima na kojima se nalaze spomenici isl. vrijeme ima usporen ritam, a neka druga mjesta kao što su savremeni tržni centri, velike prodavnice, mjesta za sport i rekreaciju isl. imaju ubrzan ritam protoka vremena.

Ovdje se uvode i druge kategorije kao što su privatno i javno vrijeme, stalno i posjetilačko vrijeme. Kategorija stalnog vremena pripada stalnim stanovnicima nekog urbanog područja, a kategorija privremenog vremena pripada nekim privremenim posjetiocima nekog urbanog mjesta.

O urbanom vremenu je pisao i autor Rudi Supek u svom djelu Grad po mjeri čovjeka: s gledišta kulturne antropologije (1987) u poglavlju Bio-ritam i doživljaj vremena u urbanoj sredini. U ovom djelu autor, između ostalog, opisuje i to kako se različiti prostori u gradu doživljavaju od strane stanovništva grada, a koji su u funkciji različitih vremena. Autor razlikuje tri tipa prostora: horizontalni, vertikalni i kombinirani. Ova tri tipa prostora su kombinirana u skladu s principima pravokutnosti ili vijugavosti. Urbano vrijeme je socijalno regulirano vrijeme, a socijalni se život odvija u mnogostrukim vremenima. Vrijeme u gradu nije homogenizirano. Supek navodi da postoje dijelovi grada gdje je vrijeme brže i dijelovi grada gdje je ono sporije, a postoje dijelovi grada gdje je ono sasvim usporeno pa čak i zaustavljeno. Ubrzano vrijeme je povezano sa modernom tehnologijom rada. (Supek, R., 1987, 176 - 177) Supek je pisao i o tome kako razlike u načinu života određenih ljudskih grupa dovode do različitog doživljavanja temporaliteta u gradu pa tako je ubrzano vrijeme povezano sa administracijom, usporeno vrijeme proživljava pješak, a osrednje vrijeme je smješteno između ova dva ekstrema. Postoji i podjela na više homogenizirano i manje homogenizirano vrijeme. Više homogenizirano vrijeme je povezano sa homogeniziranošću fizičke strukture grada kao i sa načinom korištenja grada. Manje homogenizirano vrijeme je povezano sa diferencijacijom iskorištavanja pojedinih dijelova

urbane sredine. Supek također decentrira poimanje centra grada kroz funkciju vremena, a ne kroz prostornu funkciju. Središte grada karakteriše usporeno vrijeme. U djelu se izlaže i ideja postavljanja urbanog temporaliteta u centar urbanog planiranja. Pri tome se iz kategorije vremena deriviraju i druge funkcije urbanog planiranja. Koncept urbaniteta se operacionalizira kao tehnička komponenta urbanog načina života. (Čaldarović, 2011, 156 - 158) Istaknuti su i pojedini problemi ovakve konceptualizacije, a na prvom mjestu se misli na određivanje granica pojedinih zona urbaniteta kao i „...kontrola preraspodjele prostornih karakteristika željenih tipova temporaliteta u prostorima grada kao i prevladavanje nužno rigidne zonske podjele.“ (Čaldarović, 2011, 159)

4.7. Sažimanje vremena i prostora

David Harvey u svom djelu *The Condition of Postmodernity* (1989) je između ostalog pisao i o fenomenu sažimanju vremena i prostora. David Harvey na početku poglavlja *The time and space of the Enlightenment project* navodi da je to fenomen koji revolucionarno utiče na mijenjanje osobina vremena i prostora. To za posljedicu ima mijenjanje predstava koje imamo o svijetu. Iskustvo sažimanja prostora i vremena je izazovno, uzbudljivo, stresno i ponekada jako problematično. (Harvey, 1989, 240)

Na sažimanje vremena i prostora učinak su imali mnogi društveni procesi i naravno neizostavna tehnologija. Priprema za takve promjene se odvijala jako dugo. Razvojem npr. prevoznih sredstava putnika i robe došlo je do značajnog skraćivanja vremena koje je bilo potrebno da bi se putovalo od jedne tačke do druge. Ne samo to. Skratilo se vrijeme prenošenja informacija. Nekada su bile potrebne sedmice da jedna informacija pređe put kako bi se dostavila do odredišta. To više nije bio slučaj budući da, ponavljam, razvojem tehnologije kao što su npr. telekomunikacijske tehnologije taj put se značajno vremenski skratio. David Harvey je u svom djelu dao analizu koja se oslanja na analizu kapitala i odnosa među klasama istražujući sažimanja prostora i vremena kroz jedan dugi vremenski period. Harvey naglašava da pristup vremenu i prostoru jednostavno ne može da bude zdravo za gotovo. Takav pristup ne može biti ni prema drugim društvenim problemima. Kapital ima veliki značaj kod sažimanja prostora i vremena. Njegov značaj se ogleda u činjenici da je analiza Davida H. ukazivala na istraživanje poveznice

„između postmodernizma i tranzicije iz Fordizma u fleksibilnije načine akumulacije kapitala kroz medijaciju prostornog i vremenskog iskustva“. (Harvey, 1989, 201)

Druga autorica, Saskia Sassen, piše o tome kako su: „učinci novih informacijskih tehnologija na društvo i prostor uvjetovani restrukturiranjem kapitalizma. Priroda prostora, mjesta i udaljenosti je promjenjena iz temelja“. (Sassen, 1991, 96)

I Harvey i Sassen smatraju da je kapitalizam ključni period promjene. Neoliberalni kapitalizam je npr. doveo do toga da su se premostile mnoge prostorne prepreke u proizvodnji ali općenito i u životu. Fordizam i pokretanje industrijske revolucije je također uticalo na sažimanje prostora i vremena. Naime kada je Henry Ford otpočeo proizvodnju automobila na pokretnoj traci došlo je do smanjenja zastoja, povećanja produktivnosti i kontrole nad proizvodnim procesom. Ubrzanjem proizvodnje došlo je do masovnijeg korištenja automobila te ubrzanja vremena života. David Harvey na sažimanje prostora i vremena gleda kao na nusprodukt kapitalizma. Sažimanje vremena i prostora je ireverzibilno. Ireverzibilnost su uzrokovale promjene u odnosima među pojedincima odnosno promjene u odnosima u društvu ili prema sebi samima, a kojima su posredovale tehnologije.

Još jedan od autora smatra da je kapitalizam period koji je doveo do sažimanja u vremenu i prostoru (Massey, 1994). Massey upozorava također da kapital i kapitalizam nisu jedine odrednice sažimanja prostora i vremena. Sažimanje vremena i prostora dovodi i do formiranja nekih novih obrazaca moći. Ti obrasci moći se očituju u tome da aktivnost i kretanje jednih grupa dovodi do slabljenja drugih grupa. Oslabljivanje moći drugih objašnjava na primjeru ličnog automobila: svaki put kada netko koristi svoj automobil i tako povećava vlastitu mobilnost istovremeno smanjuje financijsku isplativost i uopće potrebu društva za javnim prijevozom te tako potencijalno ograničava moguću mobilnost onih koji se oslanjaju na javni prijevoz.

5.0. ŽIVOT U GRADU I PROBLEMI

Interesovanje nauke o važnosti izučavanja problema života na određenom prostoru je oduvijek postojalo. Francuski filozof i sociolog Henri Lefebvre se tako posvetio analizi svakodnevnog života na selu i u gradu. Lefebvre je već tada utvrdio predmet sociologije sela. (Lefebvre, 1949) Nešto kasnije Lefebvre se bavi i gradskom zajednicom. Gradska zajednica se zasniva na ideji uspostavljanja planirane društvenosti i humanih odnosa u gradu. Naselje se smatra kao cjelina za čiju su sudbinu zainteresovani svi stanovnici. Pri tome on za predmet svojih ispitivanja ne uzima neka sociografska pitanja, već se većinom bavi fundamentalnim problemima o odnosima i procesima u društvu savremenog grada. (Kostić, 30, 36) Lefebvre tvrdi i da urbani život još nema svoj početak već da ruralni mentalitet i selo upravljaju gradom i da je to slučaj hiljadama godina unazad. (Lefebvre, 1967) Odatle vidimo da je interesovanje za probleme u gradu dosta staro. Zašto je potrebno pisati o problemima gradskog života? Obično su to problemi koji dolaze iz tehničkih, organizacijskih, ekonomskih i sličnih oblasti ali se šire na društvo. Također obično se ne radi o zasebnim problemima. Problemi u gradskom urbanom području se prepliću i djeluju uzajamno. Njih nije moguće ni klasificirati, ali nešto dalje u ovom radu će se vidjeti da je moguće izolovati neke od problema te se njima posvetiti. Ljubinko Pušić u svom djelu Grad, Društvo, Prostor: Sociologija Grada, navodi da je moguće kategorizirati probleme života u gradu. On daje s tim tri kategorije problema: problemi zajedničkog življenja, problemi anomičke prirode te probleme kvaliteta življenja. (Pušić, 2015, 323) U analizi ove tri kategorije možemo da uočimo da je svaka od njih u veoma bliskoj vezi sa prostorom na kojem se problem pojavljuje.

5.1. Zajednički život u gradu

Nejednakost je nešto što oduvijek karakteriše urbano područje. Do sada smo mogli da to primijetimo na nekoliko primjera u ovom radu, npr. kada je bilo riječi o mjestima i nemjestima. Termin moć odnosno preraspodjela te moći je u vezi sa nejednakošću. Posljedice su vidljive na svim segmentima društvenog uređenja i funkcionisanja. Ali, kao što smo primijetili na raznim mjestima, u gradu je to najvidljivije. Grad je isticao individualizam od ostalih vrijednosti. Individualizam je prednost, ali još više nedostatak. Individualizam svakako pomaže pojedincu da pronađe ili odredi svoje mjesto u društvu. Pod specifičnim okolnostima individualizam može lako da doživi transformaciju u egoizam kojeg karakteriše osuda drugih, osuda različitog,

neprihvatanje druge kulture, nerazumijevanje drugih, nerijetko nasilje itd.. Jedno takvo negativno svojstvo u urbanom području postaje uobičajna pojava.

Da bi grupe u gradu imale zajednički suživot mora se prihvatiti karakter grada koji je takav da sadrži društvene suprotnosti. Radi se o „borbi“ između suprotstavljenih sila zajedničkog života. S jedne strane su solidarnost, pluralizam, tolerancija, kultura dijaloga, humanizam, empatija, mondializam, eunomija, a sa druge strane su lokalizam, netolerancija, neloyalna konkurencija, partikularnost, egocentričnost i partikularizam. (Pušić, 2015, 324)

Kako sam već predhodno naveo problemi zajedničkog života u gradu su mnogobrojni. Među najstarijim problemima se javlja suživot siromaštva i bogatstva. Kako se ne može govoriti o idealnosti isto tako se ne može govoriti niti o homogenosti. Društvo nije homogena kategorija niti je prostor homogena kategorija. S obzirom na to ne možemo na pojavu kao što je siromaštvo ili bogatstvo gledati kao na univerzalnu pojavu. Prisutni su brojni modaliteti i siromaštva i bogatstva u različitim društvima i na različitim prostorima. Siromaštvo u npr. Indiji se u velikoj mjeri razlikuje od siromaštva u npr. Švedskoj. Siromaštvo je dakle i prostorno određeno. Želim istaknuti da su odlike siromaštva i društva u jednom nerazvijenom području dosta različite od siromaštva i društva u nekom drugom razvijenom području. Evidentno je da ta nehomogenost doprinosi kompleksnosti definisanja. Uz siromaštvo dolazi i niz popratnih drugih problema kao što su npr. bolest, a sve to je kulturalno i prostorno uslovljeno.

5.2. Beskućništvo

Nemaju svi stanovnici u gradu svoj dom. Oduvijek su postojali oni ljudi u društvu na svim prostorima u svijetu koji nisu imali svoj dom. Takvi ljudi se nazivaju beskućnici. Beskućništvo je pored siromaštva još jedan od problema koji je vezan za prostor odnosno dominantno urbano gradsko područje. Može se i reći da je beskućništvo vrlo često popratna posljedica siromaštva. Beskućništvo karakteriše život u nehumanim uslovima, odnosno življenje u nehumanim uslovima. Autor navodi kako ono što danas nazivamo beskućništvom je variralo kroz vrijeme i prostor. (O'Saliven, 2020)

Postoji nekoliko definicija beskućništva i beskućnika. Europski savez organizacija koje rade s osobama koje su beskućnici (FEANTSA)¹ razvio je 2005. godine širu definiciju beskućništva. Definišu se tri domene stanovanja (fizička, socijalna i pravna domena) s obzirom na tipologiju beskućništva i stambenu isključenost te četiri osnovna koncepta beskućništva s obzirom na stambenu situaciju: bez krova nad glavom, bez doma (kuće ili stana), bez sigurnog stanovanja, bez adekvatnog stanovanja. U kategoriju bez krova nad glavom klasificirane su osobe koje žive na ulicama i javnim prostorima ili osobe u nužnom smještaju, a u kategoriju bez doma osobe koje se nalaze u smještaju za beskućnike. Toj kategoriji također pripadaju i druge osobe kao što su osobe u skloništim za žene, osobe u smještaju za imigrante, osobe koje bi trebale biti puštene iz institucija ili osobe koje primaju dugoročnu podršku (zbog beskućništva). Osim osoba koje nemaju krov nad glavom ili dom, tipologija navodi i dvije dodatne kategorije s obzirom na uvjete stanovanja, a to su kategorija nesigurnog stanovanja (npr. osobe koje privremeno borave kod porodice/prijatelja) ili neadekvatnog stanovanja (npr. osobe koje žive u privremenim i nekonvencionalnim objektima).²

Beskućnici su predmet i naučnog zapažanja. Ne samo to, oni su još mnogo ranije bili predmet zapažanja i izvan konteksta naučnog. Uglavnom su beskućnici bili posmatrani od strane urbanih sociologa. U gradu pojava beskućnika je raznolika i neki od autora ukazuju na različite dimenzije beskućništva. Beskućništvo u urbanim gradovima sve više i više dobija na važnosti jer je to pojava koja nema samo socijalne implikacije. Nekada se vjerovalo da je beskućništvo karakteristično samo za određena društva i određene prostore. Naravno to nije tako, siromaštvo i beskućništvo je globalno rašireno i beskućnici postoje svuda.

Unatoč tome što je beskućništvo univerzalan fenomen postoje određene forme beskućništva, a koje su prvenstveno prostorno ali i kulturalno uslovljene. Ljubinko Pušić naglašava da u nekim gradovima u Aziji postoji veliki broj ljudi koji većinu svog života provede na ulici. (Pušić, 2015, 327) Da li su zbog toga i ti ljudi beskućnici? Kulturalne razlike između ljudi u npr. Aziji i Europi mogu dovesti do različitih zaključaka. Ipak za ljude koji većinu vremena provedu na ulici u npr. Indiji se može reći da žive uobičajno za taj prostor. Često se beskućnici definišu kao ljudi koji nemaju svoj dom ili „krov nad glavom“. Međutim nisu samo takvi ljudi beskućnici. Beskućnici

---

¹ Europski savez organizacija koje rade s osobama koje su beskućnici (franc. Fédération Européenne d'Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri - FEANTSA) nevladina je organizacija osnovana 1989. godine s ciljem istraživanja fenomena beskućništva u Europi te borbi protiv beskućništva i socijalne isključenosti. www.feantsa.org.

² <https://www.feantsa.org/en/toolkit/2005/04/01/ethos-typology-on-homelessness-and-housing-exclusion>

moгу da budu i oni koji žive u privremenim i nelegalno izgrađenim objektima. Nelegalna izgradnja, spomenuta na početku ovog rada, je problem koji se pojavljuje u odnosu prostornog i društvenog, a pogotovo oko većih gradova. Ilegalna gradnja je uglavnom, u većini slučajeva, karakteristična za manje razvijene zemlje. Jako je uočljiva na jednom prostoru i u vezi je sa socijalno marginalizovanim stanovništvom. Jasno je vidljiva i oko perifernih naselja velikih gradova u Srednjoj i Južnoj Americi, jugoistočnoj Aziji i Africi. Ovakva vrsta naselja je povezana sa društvenim uvjetima. Niti jedan sistem nema dovoljno efikasne mjere koje bi spriječile do nastanka takvih pojava ili njihovog jednostavnog uklanjanja. Jedna od mjera jeste legalizacija nelegalno izgrađenih objekata. Takve vrste mjera sprovode se i u Bosni i Hercegovini zbog jako velikog broja nelegalno izgrađenih objekata. U glavnom gradu Bosne i Hercegovine, Sarajevu, do 2009. godine je bilo oko 26.000 bespravno izgrađenih objekata.³ Moram još da naglasim da problemi koji se navode nisu rezultat savremenosti. Oni su se u sličnim formama susretali u svim historijskim epohama od srednjovjekovnog grada do industrijskog grada.

5.3. Patološke pojave u urbanom području

Neke od patoloških pojava su društveno i prostorno uslovljene. One su jednake bez obzira na prostor. Međutim nije isti intenzitet i manifestacija tih društvenih bolesti. Autori su često isticali urbani pesimizam. To znači da su gradovi predstavljeni kao izvor društvene neusklađenosti. Intenzitet društvenih bolesti je naročito izražen u gradu. Društvenim bolestima se ne bavi samo sociologija, preciznije sociologija grada. Njima se bave i druge nauke i oblasti kao što su psihologija, socijalna medicina, ekologija itd., a pristup svakako mora da bude multidisciplinarni. Izučavanje urbanih manifestacija socijalne patologije polazi od njihovih „standardnih“ oblika kao što su bolesti ovisnosti (alkoholizam i ovisnost o drogama), mentalni i socijalni poremećaji (npr. prostitucija) kao i samoubistva. Spominju se i urbana psihoza i urbana neuroza kao oblici poremećaja.

Alkohol kao toksična i psihoaktivna supstanca ima svojstva koja stvaraju ovisnost. U mnogim današnjim društvima alkoholna pića su sastavni dio društvene slike. To se posebno odnosi na one osobe u socijalnom okruženju s visokom vidljivošću i društvenim uticajem, na nacionalnoj i

---

³ <https://www.legalizacija.ba/legalizacija-nelegalne-gradnje-u-regiji/>

međunarodnoj razini, gdje alkohol često prati druženje. U tom je kontekstu lako se zanemari ili umanjiti zdravstvena i socijalna šteta uzrokovana ili doprinijeta pijenjem. Podaci Svjetske Zdravstvene Organizacije tvrde da konzumiranje alkohola uzrokuje veliki broj smrtnih slučajeva svake godine na globalnoj razini, kao i to da pijenje alkohola dovodi do invaliditeta i lošeg zdravlja miliona ljudi. Štetna upotreba alkohola odgovorna je za 5,1% globalnih oboljenja.

Štetna upotreba alkohola je odgovorna i za 7,1% i 2,2% globalnih bolesti za muškarce i žene. Alkohol je vodeći faktor rizika za prijevremenu smrtnost i invaliditet među onima u dobi od 15 do 49 godina, a čini 10% svih smrti u ovoj starosnoj grupi. Slabije i posebno ranjivo stanovništvo ima višu stopu smrti povezanog s alkoholom i hospitalizacije.⁴

Sve to naravno utiče na ostatak društva, na zdravstveni sistem, na porodice onih koji su ovisni o alkoholu kao i na odnose u društvu.

U svakom slučaju se ističe omladinski alkoholizam u gradu kao oblik alkoholizma koji ima posebne implikacije po društvo. Ubrzan način života u gradu, stil života, subkultura, finansijski status su neki od faktora koji mogu da dovedu do pojave alkoholizma kod mladih. U prostoru postoje specifična mjesta okupljanja gdje mladi konzumiraju alkohol. (Pušić, 2015, 343 - 344) Konzumiranje alkohola na takvim mjestima ima za mlade svoju simboliku.

Osim alkoholizma i prostitucija je oblik socijalno devijantnog ponašanja koji je povezan za urbano okruženje. Ona se definiše kao „praksa bavljenja relativno neselektivnom seksualnom aktivnošću, uglavnom sa nekim ko nije supružnik ili prijatelj, u zamjenu za trenutno plaćanje novcem ili drugim dragocjenostima. Prostitucijom se mogu baviti žene ili muškarci ili transrodne osobe, a prostitucija može podrazumijevati heteroseksualnu ili homoseksualnu aktivnost, ali u prošlosti su većina prostitutki bile žene, a većina mušterija muškarci.“⁵

Prostitucija ima urbano porijeklo. Ukoliko se analizira povijest prostitucije onda se može zaključiti da je činjenica da je prostitucija bila prisutna u gotovo svim drevnim metropolama. Naravno percepcija prostitucije je različita od društva do društva.

Prostitucija je također i prostorno raspoređena. Karakteristična je za pojedine dijelove grada. Naravno i prostitucija se razlikuje od područja do područja. Oblik, rasprostranjenost i socijalna dimenzija prostitucije se razlikuje u npr. New Yorku ili u blizini neke prometne stanice nekih od gradova u regiji. Takođe je primjetno da se društvena slika žena koje se bave prostitucijom često

---

⁴ https://www.who.int/health-topics/alcohol#tab=tab_1

⁵ <https://www.britannica.com/topic/prostitution>

podudara sa socijalnom strukturom klijenata. (Pušić, 2015, 344) Važno je napomenuti i da je u nekim državama prostitucija legalizirana kao što je to slučaj u Argentini, Austriji, Belgiji, Brazilu, Kubi, Kipru, Estoniji, Finskoj, Indiji, Indoneziji, Latviji, Njemačkoj, Singapuru, Španiji, Venecueli, Sloveniji itd., a u nekim ne kao npr. u Albaniji, Egiptu, Kini, Iranu, Iraku, Ugandi, Tajlandu, Bosni i Herecegovini, Rumuniji, Jordanu itd.. Postoje države u kojima je prostitucija polulegalna npr. Armenija, Kanada, Švedska, Velika Britanija, Japan, Francuska itd..⁶

Droga je specifična pojava. Ona je poveznica između urbanog gradskog područja i između sela. Proizvodnja droge često se smješta u selo ili u izolirana mjesta daleko od urbanog područja. Njeni konzumenti se nalaze u gradu. Kupuju je i koriste ljudi koji žive u gradu. U medijima se često može čuti kako je u nekom malom mjestu otkrivena nelegalna farma npr. marihuane.

Grad je prostor na kojem se ovisnost o drogama najjasnije i najsnažnije javlja. Društveni problemi uzrokovani ovisnošću o drogama emitiraju se u cjelokupno društvo. Droga i kriminal u gradu, posebno organizirani, su višestruki. Grad može da se posmatra i kao prostor za biznis. U tom prostoru korisnici droge su često i mladi, dinamični i visoko obrazovani ljudi. Korisnici droga nisu samo siromašni već i jako imućni ljudi koji troše skuplje i čistije droge. (Pušić, 2015, 344)

5.4. Prostorni preduslovi devijantnog ponašanja

Tendencija prema delinkvenciji načelno nije u vezi sa prostornim karakteristikama naselja ili dijela grada. Određenim devijantnim ponašanjima i vandalizmu okolnosti sredine su katalizator. Kriminologija, usljed rezultata empirijskog istraživanja i praćenja podataka, tvrdi da postoji određena veza između prostora i kriminala. Postoje određeni dijelovi grada koji djeluju povoljno za odvijanje zločina.

Grupe i individue koje čine te grupe djeluju u gradu pod okolnostima koje nisu iste. Društveni svijet tih individua i grupa su određeni različitim faktorima socio-psihološke prirode. Kada se bavio analizom grada Wirth je istakao osobenosti urbanog društvenog života. Pod specifičnim okolnostima te osobenosti imaju utjecaja na onaj dio gradskog života koji rezultira pojavom društvene anomalije. Tu spadaju: sudjelovanje građana u velikom broju dobrovoljnih udruženja, anomalije pojedinaca, površni, segmentativni, prijelazni i bezlični karakter društvenih odnosa,

---

⁶ <https://prostitution.procon.org/countries-and-their-prostitution-policies/>

nestanak susjedskih institucija, pad društvenog značaja porodice, realizam u razmišljanju i bezlična i manje rigorozna društvena kontrola. Wirth je na taj način ukazao na to kako se oblici društvenog organiziranja razlikuju između sela i grada. (Pušić, 2015, 347)

U urbanom području grada su izgrađeni društveni odnosi koji isključuju intimnost među ljudima. Svakako to ne znači da oni nisu od ključne vrijednosti za pojedine društvene anomalije poput maloljetničke delinkvencije. Pojedina naselja koja se opisuju kao bezlična imaju izraženu stopu maloljetničkog kriminala, ali isto tako nije isključeno da se maloljetnička delinkvencija dešava i u drugim dijelovima grada koja nisu bezlična i u kojima ne živi siromašno stanovništvo.

Vandalizam se navodi kao još jedan oblik nasilja. Definiše se kao „namjerno ili zlonamjerno uništavanje ili omalovažavanje javne ili privatne imovine“.⁷

Postoji mnogo faktora koji dovode do pojave vandalizma, a koji su povezani sa prostorom. Neki od tih faktora su nedostatak urbanističke vizije, arhitektura, izolovanost, socijalna segregacija stanovništva itd.. Vandalizam koji je okrenut prostoru je iskaz dubljeg nezadovoljstva i složenijih društvenih iskaza. (Pušić, 2015, 347)

Učinak koji prostor ostavlja na pojedinca odnosno društvo je zaista ogroman. Pod tim se misli na koncept prostora. Visoke zgrade, arhitektura, nova naselja su značajno uticale na kvalitetu života. Mnoga istraživanja koja su se sprovodila su davala upravo takve rezultate. Prostor je uticao na psihičko i fizičko zdravlje pojedinca. U tim novim naseljima su se ispoljavale psihoze, neuroze i mnoga druga devijantna ponašanja.

---

⁷ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/vandalism>

6.0. ZAKLJUČAK

Ovaj rad predstavlja analizu i deskripciju procesa urbanizacije i globalizacije te pojava vezanih za ove procese kao i implikacije ovih procesa na trajan odnos prostora i društva. Analizom građe koja je korištena za izradu ovog rada dolazi se do zaključka da su transformacija društva i prostora kao i transformacija odnosa među njima u uzročno-posljedičnoj vezi sa savremenim procesima urbanizacije i globalizacije. Ono što može da se uoči kroz rad jeste raznovrsnost pojava i procesa koji prate odnos prostornog i društvenog.

Na početku rada je definisan termin prostor i to kao izraz i proizvod društva. Potvrđuje se da se čovjekovo djelovanje odražava na prostor i to na prostor kao mjesto u kojem se živi, radi, stanuje, zabavlja itd.. U radu se istakla i namjena prostora, odnosno svrhe koje prostor ima i koje su skoro pa neograničene. Ljudske spoznaje, iskustvo i razvoj, naručito tehnologija zauvijek će ostaviti trag na i u prostoru. U radovima Ognjena Čaldarovića i Manuela Castellsa se potvrđuje ta tvrdnja.

Društvo je u konstantnoj relaciji sa prostorom. Unatoč tome što je taj odnos konstantan ono što nije konstantno jeste sam prostor i samo društvo. Transformacija je pojam koji je korišten za naglašavanje promjena u društvu i prostoru. Transformacija društva i prostora traje jako dugo, pri čemu su urbanizacija i globalizacija procesi koji su najviše doprinijeli tim promjenama i koji su najviše uticali na taj odnos. Prostor, tj. urbani prostor u mnogo čemu će uticati na čovjeka i na društvo, počevši od onih najuobičajnijih ili svakodnevnih radnji kao što je npr. komunikacija ili rad, pa sve do devijacija koje nastaju u društvu, a koje spadaju u domen patologije urbanog područja koja je jedna zasebna cjelina urbanizacije pod kojom su opisane patološke promjene društva u odnosu na prostor. Tokom urbanizacije i globalizacije mnogo toga nastaje i postaje novo. Dolazi do promjena u prostoru, u društvu i u odnosu prostora i društva. Novi fenomeni, novi procesi ali i novi problemi. Tok urbanizacije je usko povezan sa promjenama u društvu. Zaključak je da je urbanizacija svojevrsan generator mnogih procesa i promjena počevši od promjena koje se odnose na sistem vrijednosti, porasta broja stanovništva, zgušnjavanje stanovništva, širenje urbanog načina života, promjene strukture stanovništva, socijalne diferencijacije i socijalne segregacije, klasnog profiliranja društva, promjene okoliša, promjene

izgleda i namjene prostora, preraspodjela prostora, tehnološkog razvoj, kvaliteta života, komunikacije itd..

Prostor koji je bio najreprezentativniji za analiziranje odnosa prostornog i društvenog u sociologiji za ovaj rad jeste urbani grad. Grad je do te mjere uticao na strukturu društva da je on bio i osnova za nastanak sociologije. Rast gradova i broja stanovništva u njima, podstakli su sociologe da se bave fenomenom opstanka čovjeka i mogućnosti njegove egzistencije u takvim cjelinama. To smo vidjeli na primjeru radova koje su predstavili autori čikaške škole.

Osim urbanizacije drugi bitan proces koji je trajno uticao na odnos prostornog i društvenog jeste globalizacija. Globalizacija kao jedan od procesa koji najbrže i najobuhvatnije dovodi do promjena u društvu i do mijenjanja prostora. Iz tog razloga u radu se, uz urbanizaciju, globalizacija potvrđuje kao drugi proces koji je snažno uticao na odnos prostornog i društvenog. Prvenstveno zbog posljedica po društvo koje globalizacija nosi sa sobom. Kroz rad smo imali priliku da vidimo da se radi o ekonomskim, sociološkim i ekološkim konsekvencama.

U okviru poglavlja globalizacije opisan je i pojam globalnog grada o kojem je pisala autorica Saskie Sassen. Zaključak jeste da je globalni grad prostor odnosno mjesto na kojem se upravlja ekonomskim i globalnim operacijama uz pomoć savremenih tehnoloških sredstava među kojima su i ona za komunikaciju. Ono što je imalo ključnu ulogu za globalne gradove jeste prostorna raspršenost i globalna integracija. U globalnim gradovima je sadržana velika ekonomska moć, a gradovi koji su nekad bili centri proizvodnje propadaju. Gradovi su i mjesta susreta različitih kultura i identiteta.

U prostoru se susrećemo sa mjestima i nemjestima. Mjesta su javni prostor u gradu. Nemjestima smo okruženi i društvo ima poseban odnos prema nemjestima. Nemjesta koja su po svojoj prirodi vrlo slična se odlikuju i svojom ekonomskom pozadinom. Društvo nije u prisnom odnosu sa nemjestima, a kontakti među stanovništvom uglavnom su momentalni.

Uticaj tehnologije je u velikoj mjeri promjenio način kako ljudi žive u savremenom svijetu. Tehnologija je jedan od osnovnih pokretača ljudske organizacije. Razvoj tehnologije transformiše ljudske živote i odnose među ljudima kao i odnos društva sa prostorom. Manuel Castells se bavi analizom prostora koji se naziva novi industrijski prostor. Novi industrijski prostor karakteriše tehnologija i telekomunikacija.

Promjene u odnosu prostornog i društvenog dovode i do nastanka novih pojava kao što su gentifikacija i rezidencijalna segregacija, a koje za posljedicu imaju stvaranje jaza među društvom.

Analizom razmatranja o društvenom prostoru konstatuje se da je on sredstvo dominacije i moći. Konstatuje se i da se odnos prostornog i društvenog ne ogleda se samo u svojim pozitivnim stranama. Problemi življenja koji se u urbanoj sredini susreću su mnogobrojni i društveno slojeviti. Naime, mnogi od tih problema, koji korijen imaju u prostornom ostavljaju posljedice na samo društvo. Radi se o problemima kao što su siromaštvo i beskućništvo ali i neki drugi problemi kao što su kriminal, zloupotreba droga, prostitucija itd..

Kao reakcija na urbane probleme nastaje čitav niz društvenih pokreta i reakcija poput onih za zaštitu životne sredine kao što su npr. pokrete protiv gradnje na parkovskim površinama, dakle ekološki pokreti, pokreti za ljudska prava, potrošački pokret, pokreti koji se tiču upotrebe novih tehnologija itd..

LITERATURA

- Auge, M. (2001). Nemjesta: Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta. Zagreb: Psefizma
- Ballian, D., Hukić, E. (2012). Čovjek i šuma u izmjenjenim uvjetima. Treći međunarodni bioetički simpoziji u Bosni i Hercegovini. Vol. 3, No. 2, str. 277-309
- Ballantyne, A. (2004.), Arhitektura, Sarajevo: Šahinpašić
- Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. Sociological Theory, Vol. 7, No. 1, str. 14-25, dostupno na: d.umn.edu
- Castells, M. (2000). Uspon umreženog društva. Zagreb: Golden marketing
- Castells, M. (1989). The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process. Oxford: Blackwell Publishers
- Castells, M. (1977). The Urban Question: A Marxist Approach. London: Edward Arnold
- Castells, M. (2003). Kraj tisućljeća. Zagreb: Golden marketing
- Castells, M. (2000) .Uspon umreženog društva. Zagreb: Golden marketing
- Castells, M. (1983). The City and the Grassroots. London: Edward Arnold
- Coels, P. (2003).Kozmologija. Sarajevo: Šahinpašić
- Cohen, R. (2007). Creolization and Cultural Globalization: The Soft Sounds of Fugitive Power. Special Issue of Globalizations, Vol. 4, No.2, str.369-384, dostupno na: researchgate.net, preuzeto: 10.2019.
- Čaldarović, O. (2011). Urbano društvo na početku 21. stoljeća : Osnovni sociološki procesi i dileme. Naklada Jesenski i Turk
- Čaldarović, O. (2009). Sociologija vremena – pregled osnovnih ideja i koncepata. Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Vol. 18, No. 3-4, str.215-235, dostupno na: hrcak.srce.hr, preuzeto: 20.05.2020.
- Čaldarović, O., Šarinić, J. (2008). Suvremena komunikacijska tehnologija i urbana sredina – prostor, mjesta i vrijeme. Soc. ekol. Zagreb, Vol. 17, No. 4, str.331-341, dostupno na: hrcak.srce.hr
- Čaldarović, O. (1989). Društvena dioba prostora. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske

- Dunn, K. M. (1998). Rethinking Ethnic Concentration: The Case of Cabramatta, Sydney. *Urban Studies*, Vol 3, No 3, str. 503-527, dostupno na: myassignment.help.com, preuzeto: 15.05.2020
- Engels, F. (1988). *The Housing Question*. U: *Karl Marx i Frederick Engels: Collected Works*, Vol. 23., New York, International Publisher, str. 317-391, dostupno na: marxist.org
- Eriksen, T. H. (2003). *Tiranija trenutka. XX vek*
- Freeman, L. (2000). Minority Housing Segregation: A Test of Three Perspectives. *Journal of Urban Affairs*, Vol.22, No.1, str.15-35, dostupno na: onlinelibrary.wiley.com
- Fočo, S.(2000). *Sociologija*. Zenica: Dom štampe
- Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Gumprecht, B. (2003). The American College Town. *Geographical Review*, Vol 93, No 1, str.51-80, dostupno na: jstor.org
- Harvey, D. (2009). *Social Justice and the City*. Athens i London: The University of Georgia Press
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London i New York: Verso
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford i New York: Oxford University Press
- Harvey, D. (2010). Pravo na grad. *Diskrepancija*, Vol.10 No.14/15, str.89-92
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*. Oxford: Blackwell
- Jary, D., Jary, J. (ur.) (1995). *Collins Dictionary of Sociology*. Second Edition. Glasgow: Harper Collins Publishers
- Knorr, D. (2019). *Using Machine Learning to Identify and Predict Gentrification in Nashville, Tennessee*, diplomski rad, Sveučilište Vanderbilt
- Lechner, F.J. (2009). *Globalisation: The Making of World Society*. Wiley-Blackwell
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. London: Blackwell Publishing
- Lefebvre, H. (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit
- Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism*. New York: St. Martin's Press
- Lefebvre, H. (2009). *State, Space, World. Selected Essays*. Neil Brenner i Stuart Elden (Ur.), Minneapolis i London, University of Minnesota Press

- Lefebvre, H. (2008). Pravo na grad. U: Leonardo Kovačević, Tomislav Medak i dr. (Ur.): Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK - Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura / Clubture: 16-29
- Lefebvre, H. (1949). Problèmes de Sociologie Rurale: La Communauté Paysanne et ses Problèmes Historico-Sociologiques, Cahiers Internationaux de Sociologie, Vol. 6, pp. 78-100, dostupno na: jstor.org
- Logan, J. R., Alba, R. D., Zhang, W. (2002). Immigrant Enclaves and Ethnic Communities in New York and Los Angeles, American Sociological Review, Vol. 67, No. 2, str. 299-322, dostupno na: jstor.org
- Löw, M. (2008). The Constitution of Space: The Structuration of Spaces through the Simultaneity of Effect and Perception. European Journal of Social Theory, Volume 11, No. 1, str. 25-49, dostupno na: researchgate.net, preuzeto: 13.04.2020.
- Marcuse, P. (1997). The Enclave, the Citadel, and the Ghetto - What Has Changed in the Post-Fordist U.S. City. Urban Affairs Review, Vol.33, No 2, str.228-264, dostupno na: journals.sagepub.com
- Marshall, G. (1998). Dictionary of Sociology. Oxford, New York: Oxford University Press
- Massey, D. (1994). Space, Place and Gender. Oxford: Polity Press
- Massey, D. S., Denton, N. A. (1988). The Dimensions of Residential Segregation. Social Forces, Vol. 76, No. 2, str. 281-315, dostupno na: sf.oxfordjournals.org, preuzeto: 25.5.2020.
- O'Saliven, E. (2020). Reimagining Homelessness – For Policy and Practice. Oxford: Policy Press
- Pampel, F. C., Choldin, H. M. (1978). Urban Location and Segregation of the Aged: A Block-Level Analysis. Social Forces, Vol 56, No 4, str. 1121-1139, dostupno na: jstor.org, preuzeto: 17.05.2020
- Popovski, V. (1983). Čikaška škola u urb. soc.. Rev. za soc., Vol. 8, No 1 - 4, str. 103—111, dostupno na: hrcak.srce.hr, preuzeto: 22.09.2019.
- Pušić, Lj. (2015). Grad, društvo, prostor: sociologija grada. Beograd: Zavod za udžbenike
- Ricer, Dž.(2009). Savremena sociološka teorija i njeni klasični korijeni. Službeni glasnik

- Ritzer, G. Rethinking Globalization: Glocalization/Grobalization and Something/Nothing. *Sociological Theory*, Vol. 21, No. 3, str. 193-209, dostupno na: researchgate.net, preuzeto: 09.10.2019.
- Robertson, R. (2015). Beyond the discourse of globalisation. *Glocalism: Journal of culture, politics and innovation*, str.1-14, dostupno na: glocalisamjournal.net, preuzeto: 06.10.2019.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press
- Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 11 (2), str.27-43, dostupno na: saskiasassen.net, preuzeto :28.02.2020.
- Schaffer, R., Smith, N. (1986). The Gentrification of Harlem. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol 76, No 3, str. 347-365, preuzeto sa: jstor.org, preuzeto: 22.05.2020.
- Seferagić, D. (1988). *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
- Smith, N. (2002). New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy, *Blackwell, Antipode*, Vol.34, No.3, str. 427-450, dostupno na: onlinelibrary.wiley.com
- Soja, E. (1996). *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell Publishers
- Soja, W. E. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell Publishers
- Supek, R. (1987). *Grad po mjeri čovjeka: s gledišta kulturne antropologije*. Zagreb: Naprijed
- Tarner J. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Mediteran
- Ursić, S. (2008). Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora. *Društvena istraživanja*, Vol.18, No.6, str.1131-1151, dostupno na: hrcak.srce.hr, preuzeto: 19.01.2020.
- Van Kempen, R., Özüekren, A. Ş. (1998). Ethnic Segregation in Cities: New Forms and Explanations in a Dynamic World. *Urban Studies*, Vol. 35, No 10, str. 1631-1656, dostupno na: econpapers.repec.org/jstor.org, preuzeto: 15.05.2020.
- Van Kempen, E. T. (1994). The Dual City and the Poor: Social Polarisation, Social Segregation and Life Chances. *Urban Studies*, Vol.31, No.7, str. 995-1016, dostupno na: jstor.org

- Wacquant, L. J. D. (1993). Urban Outcasts: Stigma and Division in the Black American Ghetto and French Urban Periphery. *International Journal of Urban and Regional Planning*, Vol. 17, No.3, str. 66-383.
- Wessel, T.(2000). Social Polarisation and Socioeconomic Segregation in a Welfare State: The Case of Oslo. *Urban Studies*, Vol.37, No.11, str.1947-1967.

INTERNETSKI IZVORI:

- <https://prostitution.procon.org/countries-and-their-prostitution-policies/> (2020/25/01)
- <https://www.britannica.com/topic/prostitution> (2020/25/01)
- https://www.who.int/health-topics/alcohol#tab=tab_1 (2020/28/01)
- <https://www.feantsa.org/en/toolkit/2005/04/01/ethos-typology-on-homelessness-and-housing-exclusion> (2020/13/02)
- <https://www.legalizacija.ba/legalizacija-nelegalne-gradnje-u-regiji/> (2019/7/12)
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/vandalism> (2020/12/03)
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gentrification> (2020/11/04)
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/gentrification> (2020/11/04)

This work is based on a research of relationship between space and society in sociology. Implications of the relationship between humans, as a representative of society, and space in modern age are being reviewed. The motivation for research of space and society are urbanism and globalization, considering that these two processes, as well as their relationship, give predominant and permanent shape to both space and society. The essence of this process is precisely reviewed in analysis of structure and material used for this work.

A hypothesis that modern urbanization and globalization processes cause changes in space and society, and that new spatial and social patterns emerged, has been set. The work proves causal relationship between urbanization and globalization processes, along with relationship between space and society.

A global perspective of the relationship between special and social is being considered, as a part of analysis of globalization process and global city concept, as well as local perspective as part of analysis of places and non-places.

Comprehensive explanation of the relationship between space and society is one of the motives of this work. Modernization and crucial processes surrounding modernization are pointed out in the work. The consequences and pathological phenomena of a relationship between spatial and social are also being stressed out.